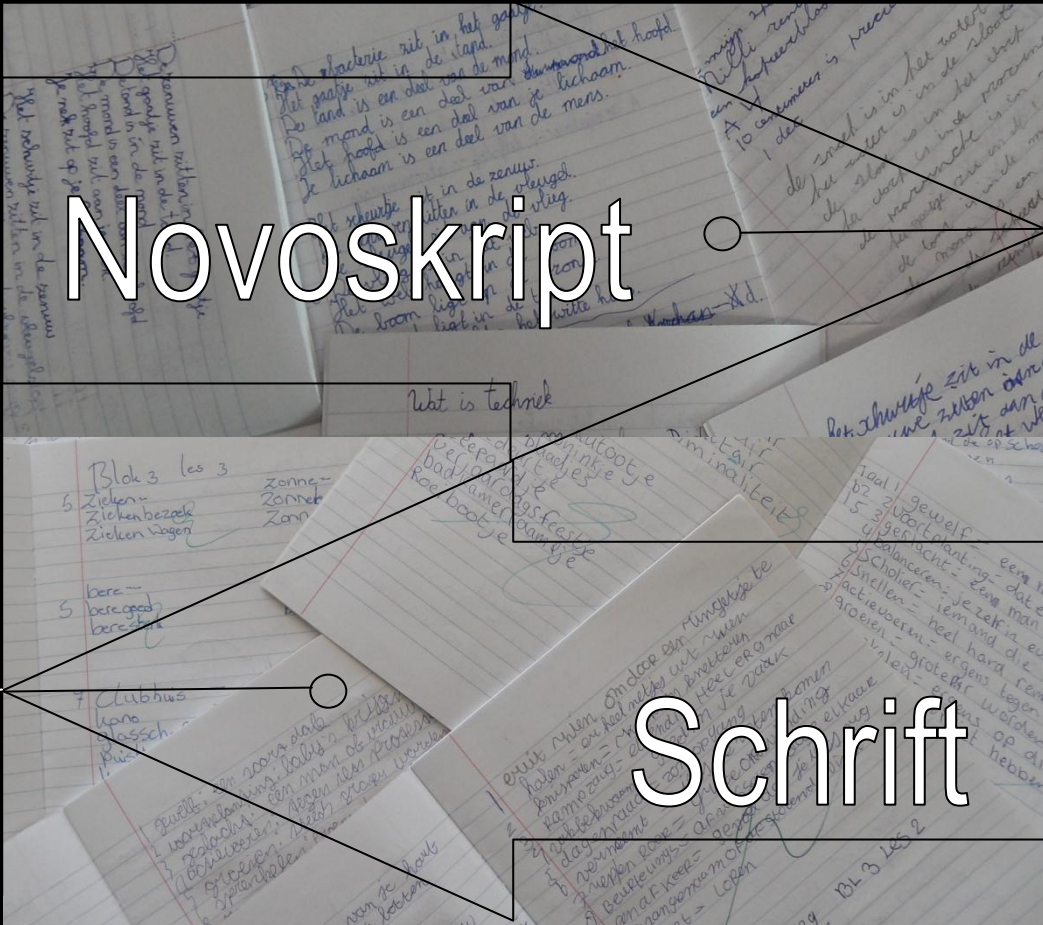

Handschriftonderwijs: vergelijking van twee uitersten

Novoskript

Schrift

Jacqueline Eeken

studentennummer: 2168479

Master Special Educational Needs

Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg

Leerroute: Remedial Teacher

Begeleid door: Jos Bergkamp

mei 2012

Samenvatting

Handschriftontwikkeling is ondanks het computertijdperk nuttig om te leren. Schrijven is een culturele basisvaardigheid die aangeleerd kan worden vanuit een motorische of cognitieve benadering. Dit onderzoek vergelijkt de methode 'Novoskript' (perceptuo-motorische visie) met de methode 'Schrift' (grafo-cognitieve visie). De leerlijnen, het gebruikte materiaal en het leerlingvolgsysteem verschilt per methode. Gezocht wordt naar de methode die het meest bijdraagt aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8.

De motorische ontwikkeling bij kinderen en het effect van motorische oefeningen doet nieuw licht schijnen op handschriftontwikkeling. De motorische visie lijkt verouderd. Leerkrachten richten hun hulpvraag vaak aan kinderfysiotherapeuten door onvoldoende kennis van het aanleren van schrijven en het herkennen van schrijfproblemen. Duidelijke instructie, goed voorbeeld en gerichte feedback lijken een positieve invloed te hebben op het ontwikkelen en onderhouden van een regelmatig handschrift. De leerkracht die met een methode werkt, bepaalt mede hoe succesvol de methode is. Hoe de leerlingen de methode ervaren speelt een belangrijke rol bij het behalen van het leerdoel. Het doel van het handschriftonderwijs is een leesbaar handschrift, waarbij de nadruk ligt op het leesgemak. Toch lijkt het verstandig om naast de pen ook toetsenbordvaardigheid te onderwijzen, omdat beiden een eigen functie zullen vervullen.

Uit dit onderzoek blijkt dat de methode Schrift het beste bijdraagt aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8. De methode is gebaseerd op nieuwe inzichten in de motorische ontwikkeling en is 'evidence based'. Er is een doorgaande lijn van de groepen 1-8. De lettervormgeving en handschriftcriteria spelen een belangrijke rol bij het leren schrijven en het onderhouden van het handschrift. In de groepen 1-2 wordt al begonnen met kleingrafisch werken en aandacht aan nauwkeurig waarnemen.

Het onderzoek geeft geen antwoord vanuit de praktijk op de onderzoeksvraag 'welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?'. Het schrijfsresultaat was op beide scholen onvoldoende. In plaats van het vergelijken van de schrijfmethodes is de kwaliteit van het handschriftonderwijs op beide scholen vergeleken.

Inhoudsopgave

Samenvatting

Hoofdstuk 1 Introductie

1.1 Aanleiding tot het afstudeeronderzoek.....	1
1.2 Onderzoeksvraag en deelvragen	2
1.3 Perceptuo-motoriek versus grafo-cognitie	3
1.4 Doel van het onderzoek.....	5

Hoofdstuk 2 Theoretische onderbouwing

2.1 De omschrijving van schrijven/handschrift.....	6
2.2 De pen versus het toetsenbord.....	7
2.3 Buitenlandse ontwikkelingen in het handschriftonderwijs.....	9
2.4 De huidige plaats van het handschriftonderwijs in Nederland.....	10
2.5 Onderzoek op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs.....	11
2.5.1 Motorische ontwikkeling.....	11
2.5.2 Grafo-cognitieve visie.....	12
2.5.3 Perceptuo-motorische visie.....	14
2.5.4 Onderzoek binnen scholen.....	15
2.6 Het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift bij Novoskript en Schrift.....	17
2.7 De criteria die bepalen of een handschrift voldoende is.....	21
2.8 De rol van RT bij het handschrift in groep 8.....	23

Hoofdstuk 3 Het onderzoek

3.1 Methode.....	27
3.2 Onderzoeksvorm.....	28
3.3 Data verzamelen.....	30
3.3.1 Schriftbeoordeling.....	30
3.3.2 Enquête.....	33
3.3.3 Observatie.....	37

3.4 Data verwerken, vastleggen, analyseren en beschrijven.....	40
3.4.1 Schriftbeoordeling.....	40
3.4.2 Enquête.....	41
3.4.3 Observatie.....	41
3.5 Validiteit en ethiek.....	42
 Hoofdstuk 4 Data-analyse en conclusie.....	44
4.1 Schriftbeoordeling - verticale rompvervuiling	46
4.1.1 Groep 4.....	46
4.1.2 Groep 5.....	47
4.1.3 Groep 6.....	48
4.1.4 Groep 7.....	49
4.1.5 Groep 8.....	50
4.1.6 Kwaliteitsverloop van groep 4 tot en met groep 8.....	51
4.2 Schriftbeoordeling - horizontale rompvervuiling.....	53
4.3 Hoe wordt er tegenwoordig tegen handschriftontwikkeling aangekeken door het buitenland, Nederland, de leerkrachten en de leerlingen?.....	54
4.4 Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?	57
4.5 Wat is er onderzocht op het gebied van motoriek en handschrift- onderwijs?.....	66
4.6 Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?.....	68
4.7 Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?.....	78
4.8 Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden?.....	81
4.9 Losse opmerkingen van leerkrachten bij de enquête.....	84
4.10 Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?.....	85
4.11 Aanbevelingen voor handschriftonderwijs ongeacht de methode waarmee wordt gewerkt.....	86
 Hoofdstuk 5 Reflectie en evaluatie.....	87

Literatuurlijst	89
Bijlagen.....	98

Bijlagen

- Bijlage 1: Verschillende materiaalgrepen
- Bijlage 2: Buitenlandse ontwikkelingen en lettertypen
- Bijlage 3: Nederlandse schrijfmethodes
- Bijlage 4: Verschillen perceptuo-motorische visie en grafo-cognitieve visie
- Bijlage 5: De leerlijnen van 'Novoskript' en 'Schrift'
- Bijlage 6: Overzicht handschriftcriteria
- Bijlage 7: Dik schrijfmateriaal
- Bijlage 8: Verwerkingsformat Stichting Schriftontwikkeling
- Bijlage 9: Enquête leerkrachten
- Bijlage 10: Enquête leerlingen
- Bijlage 11: Brief aan de leerkrachten van de Schrift-school
- Bijlage 12: Brief aan de leerkrachten van de Novoskript-school
- Bijlage 13: Schriftbeoordeling - groep 4
- Bijlage 14: Schriftbeoordeling - groep 5
- Bijlage 15: Schriftbeoordeling - groep 6
- Bijlage 16: Schriftbeoordeling - groep 7
- Bijlage 17: Schriftbeoordeling - groep 8
- Bijlage 18: Horizontale rompvervuiling groep 8
- Bijlage 19: Enquête-analyse
- Bijlage 20: Enquête-analyse - plus- en minpunten
- Bijlage 21: Schrijfmateriaal
- Bijlage 22: Voldoende schrijfresultaat anonieme Schriftleerlingen

Hoofdstuk 1: Introductie

In dit hoofdstuk wordt duidelijk hoe de onderzoeksvraag met betrekking tot handschriftontwikkeling tot stand is gekomen. Daarnaast wordt het doel van het onderzoek uiteengezet en geef ik mijn verwachting weer. Tenslotte zullen de deelvragen genoemd worden.

1.1 Aanleiding tot het afstudeeronderzoek

Voor de opleiding tot Remedial Teacher (RT) loop ik stage op een reguliere basisschool. In het tweede jaar van de opleiding ga ik me voor het praktijkonderzoek verdiepen in de ontwikkeling van het handschrift. Als RT-er kan ik leerkrachten en leerlingen beter begeleiden bij handschriftverbetering wanneer mijn kennis actueel is.

Het handschrift boeit me. Ik heb veel geëxperimenteerd met verschillende lettervormen. Tijdens mijn studententijd heb ik alle werkstukken met de hand geschreven tot ik uiteindelijk, onder protest, mijn eindscriptie getypt heb moeten inleveren. Ik gebruik tegenwoordig de computer en pen naast elkaar. De computer werkt efficiënt bij grote stukken tekst. Door de regelmatige drukletter geeft het een rustiger beeld en vergroot daarmee het leesgemak. Toch doet een handgeschreven brief mij nog altijd meer door de persoonlijke uitstraling.

In gesprek met de Intern Begeleidster (IB-er, mijn stagebegeleider) over het onderzoek geeft ze aan dat zij zich afvraagt of de methodelessen tot en met groep 5 voldoende basis geven voor een leesbaar handschrift in groep 8. Ze ziet schriften uit groep 8 waarbij ze teleurgesteld is over het schrijfresultaat. Dit onderzoek kan laten zien of er verband is tussen de handschriftkwaliteit en de invloed van de methode hierop.

1.2 Onderzoeksvraag en deelvragen

Het inlezen in het onderwerp leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?

De deelvragen waarop een antwoord gezocht wordt zijn:

- > Hoe wordt er tegenwoordig tegen handschriftontwikkeling aangekeken door het buitenland, Nederland, de leerkrachten en de leerlingen?
- > Welke ontwikkelingen op het gebied van schrijfonderwijs zijn er in binnen- en buitenland?
- > Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?
- > Wat is er onderzocht op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs?
Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?
- > Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?
- > Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden?

In hoofdstuk 2 zal op de deelvragen vanuit allerlei bronnen een antwoord worden gezocht op de deelvragen.

1.3 Perceptuo-motoriek versus grafo-cognitie

Tijdens het surfen op internet en lezen in boeken over handschriftonderwijs¹ komt al snel de Stichting Schriftontwikkeling² in beeld, die volgens een nieuwe visie op de motorische ontwikkeling werkt. Ze pleit voor een andere manier van instructie en feedback geven vanaf groep 1. Hierbij worden grafische vaardigheden gekoppeld aan de kennis van de lettervormgeving (grafo-cognitief).

Uit onderzoek (Scholten en Hamerling, 2010) naar fijn-grafische mogelijkheden bij jonge kinderen blijkt dat zelfs peuters daartoe in staat zijn. Ze kunnen in kleine ronddraaiende bewegingen kleuren met dunne potloden, waarbij ze de juiste driepuntspengreep hanteren (afbeelding).

Bron: Scholten en Hamerling, 2010a

3

Dit is geheel anders dan mijn ideeën tot nu toe over peuter kleurmateriaal en motoriek. Ik werk dertien jaar op een peuterspeelzaal, waar wij de peuters laten kleuren met Wascokrijt en dikke korte kleurpotloden. Zoals jaren gedacht wordt past dat bij de kleine handen en de nog niet geheel ontwikkelde fase van de fijne motoriek. Na informeren bij de Stichting Schriftontwikkeling (Stichting Schriftontwikkeling, z.j.) doe ik op de peuterspeelzaal een 'vooronderzoekje'. Daarbij zie ik peuters die het dunne potlood goed hanteren en anderen die dit duidelijk niet gewend zijn en snel terugval- len op hun oude greep (bijlage 1). De peuters kleuren onwennig met ronddraaiende bewegingen de kleine rondjes in.

Deze nieuwe visie intrigeert me. Hierover ga ik meer lezen en het vergelijken met de perceptuo-motorische visie³, waarbij bewegingen worden geoefend om het schrijven te bevorderen (hoofdstuk 2).

¹ Naast handschriftonderwijs wordt ook schrijfonderwijs gebruikt, hiermee wordt hetzelfde bedoeld.

² De Stichting Schriftontwikkeling zet zich in voor de vakkundige verbetering van het handschriftonderwijs, met name dat op de basisschool, o.a. door onderzoek. Ze ontwikkelde de methode 'Schrift'.

³ Dit is de internationale benaming, het wordt ook genoemd als: motorisch-ritmisch of psycho- motorisch en grafo-motorisch.

Alleen de methode 'Schrift' werkt volgens de grafo-cognitieve visie sinds 2002. De andere methodes werken volgens de perceptuo-motorische visie. Aanvankelijk was ik van plan meerdere methodes te vergelijken met de methode 'Novoskript', waarmee de stageschool werkt. Nu is me duidelijk dat het voor dit onderzoek voldoende is om naast 'Novoskript' één andere school te vinden die met de methode 'Schrift' werkt. Een school die qua leerling-populatie ongeveer gelijk is aan de stageschool.

1.4 Doel van het onderzoek

Met dit onderzoek wil ik laten zien welke nieuwe ontwikkelingen er zijn. Dit onderzoek kan leerkrachten bewust maken van de manier waarop ze aan de schrijfles inhoud en uitvoering geven. Het is belangrijk dat leerlingen gerichte instructie en begeleiding bij het schrijven krijgen, om deze basisvaardigheid goed te kunnen ontwikkelen.

Het onderzoek richt zich op het verkrijgen van duidelijkheid over twee verschillende schrijfmethodes, met de nadruk op groep 8. In hoeverre voldoet de gangbare methode bij het verbeteren en/of onderhouden van het handschrift in de bovenbouw?

De methode 'Novoskript' wordt vergeleken met de methode 'Schrift', zowel in de theorie als in de praktijk. Het onderzoek inventariseert datgene wat de methode succesvol maakt en de mogelijk belemmerend werkende factoren.

Het onderzoek zal een uitspraak doen over de kwaliteitsontwikkeling van het handschrift. Er zal blijken of deze ontwikkeling wordt afgesloten met voldoende resultaat. De uitslag kan consequenties hebben voor de stageschool. Als de huidige methode onderdoet voor de methode 'Schrift', kan de school overwegen om hierop over te stappen. Een andere mogelijkheid is dat de school 'Novoskript' zodanig inzet, dat de kwaliteit van het handschrift in groep 8 verbetert. Er kan ook besloten worden om de instructie en begeleiding bij het schrijven aan te passen aan ideeën van methode 'Schrift'.

Ik verwacht dat de methode 'Schrift' een beter resultaat laat zien in kwaliteitsverloop van groep 4 tot en met groep 8. Daarbij zal het percentage leerlingen in groep 8 dat voldoende scoort hoger zijn bij deze methode dan bij de methode 'Novoskript'. De visie en uitvoering van de methode lijkt doeltreffender. Het is gebaseerd op recent onderzoek waarop in hoofdstuk 2 nader wordt in gegaan.

Hoofdstuk 2: Theoretische onderbouwing

In dit hoofdstuk wordt aangegeven wat voor dit onderzoek onder ‘schrijven’ wordt verstaan en het doel van het handschriftonderwijs. Er wordt gekeken naar het nut van schrijven in een computertijdperk en naar twee schrijfmethodes, ‘Novoskript’ en ‘Schrift’. Beide werken vanuit een andere visie. Op verschillende manieren blijken de methodes aandacht te besteden aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift. De te gebruiken handschriftcriteria voor het bepalen van de handschriftresultaten worden verduidelijkt. Tot slot wordt de rol van RT bij de handschriftontwikkeling en Passend Onderwijs genoemd.

Bij de paragrafen wordt in een tabel aangegeven welke genummerd onderdeel van de enquêtevragen (bijlage 9 en 10) correspondeert met het betreffende element.

2.1 De omschrijving van schrijven/handschrift

Bij schrijven op school komt schrijven vooral neer op:

“met een pen, potlood, krijt enz. tekens op papier of een ander vlak voorwerp aanbrengen” (Van Dale, 2008).

Daarbij gaat het om cultureel bepaalde tekens met als doel schriftelijke communicatie. Het schrijven is een grafisch-instrumentele vaardigheid. (Scholten & Hamerling, 2010c, p. 8).

Het gaat bij schrijven niet alleen om pen en papier, zeker niet in een computertijdperk.

2.2 De pen versus het toetsenbord

Er bestaat discussie over de noodzaak om aandacht te besteden aan handschriftontwikkeling, omdat het toetsenbord de schrijftaak grotendeels overneemt.

Baauw-van Vledder en Van Dijk (2003); Scholten en Hamerling (2010c) en Hettinga (2011) zeggen dat er altijd situaties zijn, waarbij we op de pen zijn aangewezen voor het maken van een vlotte aantekening of het invullen van een formulier. Bij het werken met een toetsenbord wordt vaak de pen gebruikt om gegevens van de computer over te nemen.

Handschrift is een veel voorkomende verwerkingsbasisvaardigheid, onder andere bij invullen van werkboeken- en -bladen. Toetsen worden meestal met pen en papier gemaakt (Scholten & Hamerling, 2010c). Steeds meer hbo's en universiteiten gaan over op digitaal toetsen en het mbo-examen 2012 wordt digitaal afgenomen (Bakker, 2012).

7

Stichting Schriftontwikkeling (p. 2235, p. 51), Van Hagen (2004) en het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie (KNGF, 2011) geven aan dat het voor het competentiegevoel van het kind het belangrijk is dat het goed kan schrijven. Dat geldt natuurlijk voor alle vaardigheden. Mij lijkt het voor een leerling vervelend om niet mee te kunnen komen met een basisvaardigheid als schrijven en daarom zo snel mogelijk de oorzaak te achterhalen en te werken aan verbetering waar mogelijk (§ 2.8).

De voorstanders van handschriftonderwijs hebben er zelf baat bij omdat het methodeontwikkelaars, medewerkers van de pabo, Remedial Teacher of fysiotherapeuten zijn.

De computer, tablet-pc en smartphone lijken de plaats van de pen te hebben ingenomen. Het schrijven van e-mail, een weblog en een sms'je zijn daar voorbeelden van (Van den Bergh, 2006). Het lijkt erop dat we alleen nog schrijven voor ons zelf in de vorm van een snelle notitie. Technische ontwikkelingen volgen elkaar op. Er is spraakherkenningsoftware waarmee gesproken tekst omzet wordt in schrift en een

Echo Smartpen, die geschreven tekst kan opslaan en gesproken tekst door aanklikken van een steekwoord kan weergeven.

In het ES (Overvelde et al., 2011) staat dat geautomatiseerd schrijven ruimte geeft in het werkgeheugen, waardoor spellen en stellen beter gaan. Het cognitieve proces bij het schrijven met de pen verloopt anders dan bij het schrijven met de computer (De Nieuwsgier, 2009; Cullen, 2011; Bound, 2011). De opeenvolgende vingerbewegingen bij schrijven activeren hersengebieden die te maken hebben met denken, taal en korte termijngeheugen.

Het schrift met de pen en het toetsenbord hebben hun eigen plaats in de samenleving en voor beide schriftsoorten geldt een andere benadering van het onderwijs (Stichting Schriftontwikkeling, p. 2, p. 31). Het toetsenbord is geschikt voor 'snel en veel' schrift. Blindtypen zal op de basisschool moeten worden aangeboden (Scholten & Hamerling, 2010c). Synergie tussen toetsenbord en pen vervolmaken beide systemen, ze stimuleren elkaar. De school zou de combinatie van pen en toetsenbord moeten stimuleren. De afwisseling van beide systemen kan positief werken (Hettinga, 2011).

Ook in het buitenland is men ervan overtuigd dat de pen naast de computer zal blijven bestaan en dat door slecht leesbaar handschrift fouten worden gemaakt (BBC skillswise Engels, 2011; Gladstone, z.j.).

In de enquête komen hierover vragen aan de	leerkracht	leerling
<i>Hoe wordt er tegenwoordig tegen handschriftontwikkeling aangekeken?</i>		
handschriftontwikkeling met de pen en computer	1-6	3-4 M 1-2 B

M = Middenbouwvragenlijst B = Bovenbouwvragenlijst

Het verband tussen dit onderdeel en de enquêtevragen.

2.3 Buitenlandse ontwikkelingen in het handschriftonderwijs

In meerdere landen is de laatste jaren gezocht naar een eigentijdse schrijffletter voor schoolschrift (bijlage 2). Een schrijffletter die past bij hedendaags schrijfmateriaal en het schrijven voor jonge kinderen makkelijker maakt. De kroontjespen is verdwenen en daarmee ook de noodzaak van lange lussen en schuinschrift.

Scholten en Hamerling (2010b) schrijven dat uit onderzoek van Shepherd in 1982 is gebleken dat rechtopstaande letter beter herkenbaar zijn dan schuin staande.

Opvallend is dat in verschillende landen en in Nederland bij de methode 'Schrift' en 'Aan elkaar' de kapitaal als onverbonden hoofdletter wordt gebruikt.

De letter van de methode Schrift is aangepast aan modern schrijfgereedschap. Het lettertype heeft korte lussen en stokletters en geen op- en afhalen in de hoofdletters. De letter staat vrijwel rechtop en is minder breed (Algemene inleiding Schrift).

'Novoskript' gebruikt schuin schrift met lange lussen die voor regelverhaking zorgen en hoofdletters die verbonden worden aan een volgende letter.

Bij de handschriften uit verschillende landen lijkt de 'Schriftletter' het best te passen.

2.4 De huidige plaats van het handschriftonderwijs in Nederland

In Nederland is sinds 1981 schrijven ondergebracht bij het vormingsgebied taal: Nederlands. Door de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO, 2006) zijn de nieuwe kerndoelen omschreven. In kerndoel 8 staat:

“De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur”.

‘Leesbaar’ is te interpreteren als kunnende gelezen, ontcijferd worden of aangenaam om te lezen (leesgemak). De leesbaarheid van het handschrift niet wordt getoetst, maar de vaardigheid om te schrijven is een voorwaarde om de kerndoelen te bereiken (Overvelde et al., 2011).

In Nederland zijn meer dan tien schrijfmethodes (bijlage 3). De meeste methodes leren verbonden schrift aan, zijn ontkoppeld van de leesmethode en werken vanuit de perceptuo-motorische visie (§ 2.5) zoals ‘Novoskript’. ‘Schrift’ werkt vanuit een andere visie. De methodes lijken op elkaar. Novoskript en Schrift zijn een uitzondering op de rest door de nadruk op respectievelijk de motoriek en de cognitie. Het marktaandeel van ‘Novoskript’ is 5% en dat van ‘Schrift’ is 2,6% in mei 2011⁴.

10

⁴ Rechtbank Arnhem, Novoskript versus Schrift. Bij 2.6 worden ‘Novoskript’ en ‘Schrift’ nader bekeken.

2.5 Onderzoek op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs

Onderzoek in binnen- en buitenland, maar ook binnen de school kan leiden tot nieuwe inzichten. Onder invloed van onderzoek naar de motorische ontwikkeling (§ 2.5.1) is in het handschriftonderwijs naast de perceptuo-motorische visie (§ 2.5.3) de grafo-cognitieve visie (§ 2.5.2) ontstaan. In § 2.5.4 wordt de uitslag van onderzoek binnen scholen beschreven. Cito en Stichting Schriftontwikkeling hebben gekeken naar de handschriftkwaliteit en op de 'Novoskriptschool' is door een leerkracht gekeken naar de methode.

2.5.1 Motorische ontwikkeling

Onderzoek over de motorische ontwikkeling van CaseSmith in 1992, Fischer en Bauer in 1989 en Exner in 1996 zorgden voor een nieuwe visie (Stichting Schriftontwikkeling, p. 3256, p.24#4; Scholten & Hamerling, 2010c). Anders dan werd gedacht, kunnen de proximale motoriek (dicht bij de romp; de schoudermotoriek) en distale motoriek (verder van de romp; de pols-, hand-, vingermotoriek) naast elkaar geoefend worden in plaats van na elkaar. Dit heet het proximaal-distaal principe.

Bekend was al dat de ontwikkeling van een kind loopt van het hoofd naar de rest van het lichaam en de van de romp naar de extremiteiten. Ruim voor de basisschool is dit al ver genoeg ontwikkeld om bij het leren schrijven en tekenen te gebruiken. Piaget geeft aan dat de sensomotorische ontwikkelingsfase (bewegingsimpuls met een zintuiglijke oorsprong) rond het derde jaar is beëindigd. (Stichting Schriftontwikkeling, p.24#4; Scholten & Hamerling, 2010c)

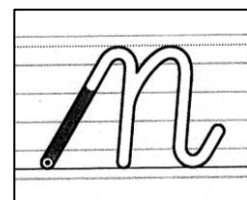
2.5.2 Grafo-cognitieve visie

Er is één methode die werkt volgens het proximaal-distaal principe (§ 2.5.1). De lettervormgeving, de houding en de greep worden uitlegt en dus cognitief benadert. De hand is te sturen op grond van wat je weet. De methode 'Schrift' werkt volgens deze **grafo-cognitieve visie** en is ontwikkelt door de Stichting Schriftontwikkeling. Hamerling en Scholten hebben onderzoek gedaan waaruit is gebleken dat zeer jonge kinderen al fijngrafisch kunnen werken en zeer gedetailleerd en genuanceerd kunnen waarnemen (Algemene inleiding van de methode Schrift, 2004, p. 11). Hierbij zijn goede instructie, goed voordoen en goede voorbeelden belangrijk. (B. Hamerling, persoonlijke communicatie, Juli 6, 2011; Scholten & Hamerling, 2010c ev, Stichting Schriftontwikkeling, p. 753, p.3705). Er moet een goede materiaalgreep worden geëist, waarbij het goed voordoen belangrijk is. Bijsturen van verkeerde grepen leidt geleidelijk tot de driepuntspengreep (Scholten & Hamerling, 2010b, Stichting Schriftontwikkeling, p.24#4).

In tegenstelling tot wat Scholten en Hamerling beweren staat in het ES (2011) dat het aannemelijk is dat er geen tot hooguit een lage relatie is tussen de pengreep en de leesbaarheid van het schrijven. In de enquête komt een item over het verband tussen de pengreep en het schrijfresultaat.

Volgens Scholten en Hamerling (2010) moeten alle grafo-motorische oefeningen distaal en op het de vulpotlood of vulpen zélf gericht zijn. Oefenen in de proximale motoriek, vanuit de schouders en romp, kan het schrijven dus niet verbeteren. Na uitgebreid onderzoek door Kavale en Mattson in 1983 en Hattie in 2009 is gebleken dat de effectgrootte ervan verwaarloosbaar klein is. Het oefenen van luchtschrijven, tellen en evenwichtsoefeningen heeft geen zin (Scholten & Hamerling, 2010c).

Overvelde et al. (2011) geeft ook aan dat het is beter om met lettersporen, letters en woorden te oefenen, dan bijvoorbeeld tekenen in zand, origami vouwen, op de tast kleine voorwerpen onderscheiden en werkbladen waarbij punten verbonden worden om een tekening te creëren. Aannemelijk is dat deze sensorische interventies geen effect hebben op de kwaliteit van het handschrift van kinderen tot elf jaar.

letterspoor

Bron: Schriftmethode

Naast grafo-motorische oefeningen moet er gewerkt worden aan de ruimtelijke ontwikkeling in het platte vlak. Bij kinderen die moeite hebben met leren schrijven, ligt hier veelal de oorzaak. De begrippen 'boven' en 'beneden' zijn in het platte vlak 'van je af' en 'naar je toe'. Als je linksom gaat, kom je rechts uit. 'Achter' of 'na' is rechts van. 'Voor' betekent links van. Problemen met de rompzone en het draaien en keren in letters zijn een indicatie voor onvoldoende ruimtelijke ontwikkeling (Stichting Schriftontwikkeling, p. 24).

2.5.3 Perceptuo-motorische visie

De **perceptuo-motorische visie** gaat uit van proximale ontwikkeling die vooraf gaat aan distale ontwikkeling. Om het schrijven te bevorderen worden eerst de grote motorische oefeningen gedaan en later de kleine motorische oefeningen. Alle schrijfmethode die van 'motoriek' uitgaan werken met ritme, evenwicht, lichaamsoriëntatie en -besef, motoriek en motorische oefeningen, vaak vanuit de schouders met twee handen tegelijk in de eerste fase, gevolgd door veel oefening met schrijfpatronen. Ze gaan ervan uit dat het oefenen van bewegingen transfer inhoudt naar een taakspecifieke vaardigheid als 'schrijven'. Transfer is nooit door onderzoek aangetoond (Stichting Schriftontwikkeling, p. 3256). Bij 'Novoskript' is er volledige integratie van motoriek en schrijven (Handleiding Novokript, 2005) ⁵.

Op grond van bovenstaande informatie gaat mijn voorkeur uit naar Schrift. Ik hoop dat mijn mening door dit onderzoek wordt bevestigd.

⁵ Verschillen perceptuo-motorische visie en grafo-cognitieve visie.

2.5.4 Onderzoek binnen scholen

Het Periodieke peiling van het Onderwijsniveau (PPON) onderzoekt de leeropbrengst in het basisonderwijs. In 1999 is gekeken naar de handschriftkwaliteit in de groep 5 en 8 (Van der Schoot, 2004). Over groep 8 wordt aangegeven dat de lesfrequentie is afgenomen. Er minder aandacht is voor de pengreep, schrijfbeweging, lettervormen, lettergrootte, schrifthelling en spatiëring. 25% van de leerlingen heeft een stabiel handschrift. De rompletterhoogte en woordspatie zijn te groot, de letterspatie is te smal. 60% van de leerlingen schrijft rechtopstaand, een zeer klein percentage hanteert niet-verbonden schrift.

In 2004 publiceerde de Stichting Schriftontwikkeling een onderzoek naar het verloop van de handschriftkwaliteit in het basisonderwijs in de groepen 4-8. De gemiddelde kwaliteit loopt terug bij de hogere groepen, met een dieptepunt in groep 6. Er is een relatie met de lestijd voor handschriftontwikkeling (Scholten & Hamerling, 2010).

Op de stageschool heeft Klaver (2009) onderzoek gedaan naar het werken met 'Novoskript'. Uit haar onderzoek blijkt dat er op school grote verschillen zijn in de inzet van de methode. Het leerlingvolgsysteem wordt niet of nauwelijks gebruikt.

De leerkrachten van de groepen 3-5 zijn positief over de methode, al is het begeleiden en controleren organisatorisch moeilijk en intensief. Veel oefeningen zijn aangepast. De bovenbouwleerkrachten zijn negatief over de methode vanwege het onoverzichtelijke losse kaartensysteem en de oefeningen die weinig aantrekkelijk en motiverend zijn. Het kost veel tijd en sommige oefeningen lijken zinloos, want het schrijven wordt steeds slordiger. Uit mijn onderzoek zal blijken of de leerkrachten de methode anders inzetten en meer tevreden zijn.

In de enquête komen hierover vragen aan de	leerkracht
<i>De invloed van onderzoek op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs.</i>	
bekend zijn met de ontwikkelingen in het handschriftonderwijs	7-10
	17
	21
	25
	42

M = Middenbouwvragenlijst B = Bovenbouwvragenlijst

Het verband tussen dit onderdeel en de enquêtevragen.

2.6 Het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift bij Novoskript en Schrift

Bij onderhouden en verbeteren van het handschrift bedoel ik de inzet van de leerkrachten en waar nodig de RT'er waarbij leesbaar handschrift het doel is. Het handschrift zou zo aangeleerd moeten worden dat het resultaat gelijk blijft of verbetert in de loop der jaren. Achteruitgang zal opgemerkt en aangepakt moeten worden.

Novoskript zoekt de oorzaak van een slecht leesbaar handschrift in de kleine motoriek en ziet bewegingsoefeningen als oplossing. De opdrachten zijn volgens de ontwikkelaars uitdagend en prikkelend. Er wordt zelfstandig met de opdrachtenkaarten gewerkt. Ik zie voor het verbeteren en onderhouden van het handschrift in de bovenbouw weinig eisen en handvatten voor de leerkracht.

Schrift geeft als oplossing bij slecht leesbaar handschrift een goede instructie en gerichte feedback waarbij de letter- en vormgevingskennis wordt vergroot. De oefeningen in het methodegebonden schrijfschrift worden omschreven als uitdagende en zijn gericht op waarnemen, arceren en kleuren.

Onderhouden en verbeteren van het handschrift bij beide methodes	
Novoskript (versie 2005)	Schrift (versie 2004-2009)
lesmodel ‘Novoskript’ gaat uit van een kort klassikaal instructiemoment, daarna wordt de verwerking gedaan met behulp van zelf instruerende concrete opdrachten. Na elke oefening vindt zelfreflectie plaats.	lesmodel In de methode Schrift wordt gewerkt met het ADI-model. (Activerende Directe Instructie: terugblik, oriëntatie, uitleg, begeleide inoefening, zelfstandige verwerking, evaluatie, terug- en vooruitblik). Dit is een uitwerking van het Direct-Instruction-model, dat als beste lesmodel uit de onderzoeken naar voren komt. Bij de begeleide inoefening wordt meteen gecorrigeerd zodat fouten niet worden ingeslepen.
Zelfreflectie Vanaf groep 3 leren kinderen hun handschrift systematisch beoordelen met de ‘toppers- en stoppersstrategie’. Daarbij tekent het kind om de drie beste gelukte letter(verbindingen) een ‘schilderijlijstje’. Bij de drie het minst gelukte letters/verbindingen wordt een pijltje gezet daar waar het de volgende keer beter kan. Na beoordeling van het kind beoordeelt de leerkracht het resultaat. Door de selectie ontwikkelen kinderen een kritische houding ten opzichte van eigen producten. De kinderen beoordelen elkaars werk aan de hand van vaste aandachtspunten.	Zelfreflectie Leerlingen moeten leren zowel hun proces als hun product te beoordelen. Tijdens iedere les bekijken ze hun eigen of elkaars werk met behulp van reflectievragen. Ze leren hun werk beoordelen en te benoemen waar een letter of woord goed of juist niet goed is geschreven.
Portfolio In de onder- en middenbouw verzamelen kinderen werk waar zij bijzonder trots op zijn in een portfolio. In de bovenbouw beoordelen de kinderen ook het eigen portfolio. Leerlingvolgsysteem Het persoonlijke handschrift en de schrijfmotoriek wordt beoordeeld met +, ± of -. Bij ‘Creatief Schrijven’ beoordelen de leerlingen hun eigen portfolio met aangegeven criteria. (Creatief schrijven: Letterfiguren, éénlijn-tekeningen en mandala tekenen om een vlotte, ontspannen lijnvoering en functie van de niet-schrijfhand te oefenen).	(Zelf)volgsysteem In een leerlingzelfvolgschrift (groepen 1-8) evalueren leerlingen het eigen schrijf- en inkleurproduct aan de hand van bekende criteria. Twee keer per jaar schrijven de leerlingen vanaf groep 3 hierin een pangram (Voorbeeldregel met alle letters van het alfabet). en maken ze een inkleur- en/of arceer-oefening. Verder is er een leerlingvolgsysteem en het school-zelfvolgsysteem, waarbij de ontwikkelingskwaliteit van het handschrift van groep 4-8 wordt vastgesteld.

In bijlage 5 staat van beide methodes een uitgebreid overzicht van de leerlijn met de inhoud per groep, de tijd per week en het materiaal.

Schrift (versie 2004-2009)

Transfer naar andere vakgebieden Het beoordelen van alle schrijfsresultaten, vakoverstijgend en schoolbreed vanaf groep 6, helpt bij het op peil houden of verbeteren van het handschrift. Dit kan door bijvoorbeeld een T voor 'taal' en een S voor 'schrijven' bij het werk plaatsen, waar-achter de beoordeling komt te staan.

Handschriftontwikkeling en -onderhoud in de groepen 5-8

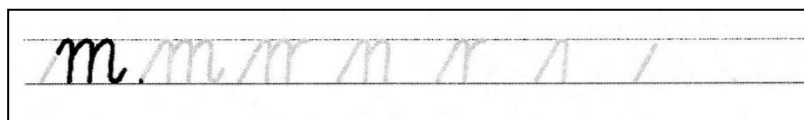
Leerlingen leren omgaan met handschriftcriteria door handschriftmanipulatie.

Handschriftbegeleiding

Door uit te leggen waarom iets goed of fout is krijgen de kinderen inzicht in factoren die de leesbaarheid vergroten of juist verkleinen. Het geven van directe feedback (over inzet en resultaat) helpt om het inslijpen van fouten te voorkomen. Door middel van kennis is handschriftonderhoud uitvoerbaar, daarom moet de feedback ingaan op dit kennisaspect. Doeltreffende correctie van een foute letter kan door een letterfilm (In omgekeerde stadia afgebeelde constructiewijze van een minuskel, waarmee de leerling steeds meer autonoom de letter moet afschrijven. (RT-katern Schrift, 2009, afbeelding 1) onderaan de oefening te maken. De volgende schrijfles maakt de leerling de letterfilm. Of er wordt één woord met duidelijke verbetering voorgeschreven dat de leerling moet naschrijven. Voor het beoordelen van de handschriften kan gebruik gemaakt worden van de symbolen van de vijf handschriftregels (§ 2.7; afbeelding 2).

'Topper- en stopperstrategie'
Bron: handleiding Novoskript

Afbeelding 1. Letterfilm.

Bron: handleiding Schrift

Afbeelding 2. Corrigeren met behulp van symbolen.

Bron: handleiding Schrift

Bij de observatie zal ik er op letten hoe de leerlingen van groep 8 met de opdrachten aan de slag gaan. De observatiegegevens vergelijk ik met de antwoorden van de enquête.

opdracht: ervaren ze als een uitdaging	- meteen aan het werk - dralen met starten van de opdracht - enthousiast - onverschillig - lijken hun best te doen - lijken het af te raffelen
---	---

In de enquête komen hierover vragen aan de	leerkracht	leerling
<i>Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?</i>		
mening over de schrijfmethode	11-17	1-2 M
	26-30	7-9 M
	38-42	6-8 B
lesstructuur, de organisatie, het goede voorbeeld en excellent voordoen	11	10 M
	33 -34	9 B
<i>Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?</i>		
feedback, reflectie, leerlingvolgsysteem en handschriftbegeleiding		
materiaal en lestijd	14-24	5-6 M
	30	11-13 M
		15 M
		3-4 B
		10-12 B
		14 B

M = Middenbouwvragenlijst B = Bovenbouwvragenlijst

Het verband tussen dit onderdeel en de enquêtevragen.

2.7 De criteria die bepalen of een handschrift voldoende is

Handschriftcriteria (bijlage 6)⁶ geven zoveel mogelijk aan waaraan een ideaal handschrift moet voldoen. Uit de vele criteria kozen Hamerling en Scholten (2009, 2010b, 2010c, 2010d) de **vijf 'gouden regels'** voor een goed handschrift. De symbolen kunnen de leerkracht gebruikt worden bij feedback (afbeelding 3).

De criteria zijn niet methodegebonden en bij het beoordelen van de schrijfresultaten ik zal hiervan gebruik maken. Meer hierover in hoofdstuk 3.

uitgevulde rompzone op de grondlijn tegen de romplijn	rechte delen voldoende rechte letterdelen	evenwijdige neerhalen alle neerhalen even schuin	staande, regelmatige rompen romphoogte meer dan rompbreedte en overal gelijk	letterafstand regelmatige letterafstanden
1.	2.	3.	4.	5.

Afbeelding 3. Symbolen voor de 5 gouden handschriftregels.

Bron: Hamerling en Scholten, 2010b

1. Uitgevulde rompzone (rompstrook)

De strook van de kleine letter wordt boven precies begrensd door de (denkbeeldige) romplijn en onder door de grondlijn. Letters moeten niet uitsteken of zweven ten opzichte van deze lijnen.

2. Rechte en gebogen lijndelen

Rechte en gebogen lijndelen waar ze horen. Dus ook de verbindingsboog binnen de 'n' en 'u' op halve hoogte inzetten.

3. Evenwijdige neerhalen

Alle streken van boven naar beneden zijn evenwijdig aan elkaar.

⁶ Een overzicht van beide visies.

4. Staande letterrompen

Het liefst in de verhouding 1:2. Letterrompen worden dus niet in de verhouding 1:1 geschreven.

5. Gelijkmatische en juiste letterspatie

Dit speelt bij blokschrift een belangrijker rol, maar ook bij verbonden schrift moet hier goed op gelet worden.

De beoordeling van de leerkracht blijkt niet altijd overeen te komen met de 'objectieve' testcores om handschriften te beoordelen. Onduidelijk is op welke criteria de leerkrachten hun oordeel baseren (Overvelde et al., 2011).

In de enquête komen hierover vragen aan de	leerkracht	leerling
<i>Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?</i>		
beoordeling door leerkrachten van het schrijfresultaat	18	14 M
	36-37	5 B
		13 B

M = Middenbouwvragenlijst B = Bovenbouwvragenlijst

2.8 De rol van RT bij het handschrift in groep 8

Door gebrek aan kennis over schrijven en herkennen van schrijfproblemen komen er veel hulpvragen bij de kinderfysiotherapie terecht. Die richt zich op de motorische schrijfproblemen, de school en RT kan zich bezighouden met de andere problemen. Bij schrijfprobleem gaan het om een onleesbaar handschrift, een traag handschrift, pijn/vermoeidheid bij het schrijven, die niet past bij de fase in het leerproces (Overvelde et al., 2011).

“Slechte leesbaarheid en een te langzaam tempo zijn vaak het gevolg van slecht schrijfonderwijs” (Venema, 2011, p. 40).

Vanuit de grafo-cognitieve invalshoek (Scholten en Hamerling, 2009 ev.) wordt motoriek zelden als de oorzaak van het slechte handschrift gezien. Onvoldoende kwaliteit van het handschrift kan het gevolg zijn van: een te vroege start van leren schrijven, mankerende instructie (gebrek aan letterkennis), verkeerde attitude, gebrekkige cognitie, slechte concentratie, gering uithoudingsvermogen, verkeerde schrijfhouding en/of pengreep, slecht schrijfmateriaal of slecht nauwkeurigheidsbeeld.

23

Middelen om de oorzaak om het schrijfprobleem te achterhalen vanuit de perceptuo-motorische benadering (Blauw-van Vledder en Van Dijk, 2003)		
toets	afnamemoment	doel
kijkwijzer		Inventariseren problemen
schrijfrijsheidstoets	eind groep 2, begin groep 3.	Inventariseren problemen
kijken en verbonden schrijven	eind groep 3 t/m groep 8.	Oorzaak van traag tempo-schrijven achterhalen, door observeren van schrijven en lezen.
schrijfhouding en schrijfbeweging	eind groep 2 t/m groep 8.	Schrijfhouding en schrijfbeweging in kaart brengen.
toets schrijfresultaat	vanaf midden groep 3.	De schrijfproblemen uitgebreid in kaart brengen.
observatie en kenmerkenlijstjes (Overvelde et al., 2011)	bij schrijfproblemen.	Lokaliseren van de oorzaak van het schrijfprobleem.
SOS	bij schrijfproblemen.	Analyseren van het schrijfresultaat.

Middelen die de RT-er vanuit de grafo-cognitieve benadering ter beschikking heeft (Schrift en Scholten; Hamerling (2010c))		
toets	afnamemoment	doel
schrijfbijheidstoets	groep 2 en 3	Tweedimensionale ruimtelijke ontwikkeling vaststellen. Zonebesef en de draairichtingwisseling bepalen. Onvoldoende ontwikkeling veroorzaakt onnodige spanning en verkeerd ingeslepen gewoontes, die goed schrijven belemmeren en moeilijk te verhelpen zijn.
zone-trajecttoets	groep 4 t/m 6	Letterzone en juiste trajecten in de lettervormgeving vaststellen.
grafo-motorische toets	groep 4 t/m 6	heden. Is de distale motoriek de oorzaak van het slechte schrijven? Zo ja, dan was de instructie en het onderhoud gebrekkig. Als alle onderdelen van de test slecht scoren laat de leerling dan verder onderzoeken.
vorderingenblad		Laat veranderingen tijdens de begeleiding en de evaluatie zien.
handschrift- proces-analyse		Let op de schrijfhouding, pengreep, pen- en greepdruk, penpuntsnelheid en attitude. Geeft aan om welke kenmerken het gaat en aan welke oefeningen aandacht besteed moet worden.
RT katern	bij schrijfproblemen en behandeling.	Eerst kijken naar het schrijfwerk in het rekschrift en werk aan de cijfers, dat levert in korte tijd succes op. Dan werken aan herkennen van de schriftcriteria en specifieke oefeningen voor het handschrift.

Venema (2011) geeft aan dat goede instructie van lettervormgeving en gerichte feedback maakt het voor de meeste leerlingen mogelijk zo te leren schrijven dat het makkelijk leesbaar is. Overvelde et al. (2011) schrijft dat het geven van extra individuele instructie gericht op de problematische letters in het handschrift leidt tot een verbetering in het schrijfresultaat in alle jaargroepen.

Het gebruik van greephulpen, grippers of stetro's wordt door Scholten en Hamerling (2005, 2010) afgeraden doordat ze de buig-strekmogelijkheid van de vingers bemoeilijken. Het belemmert het zicht op de penpunt. Het schrijven met dik materiaal belemmert de driepuntspengreep (bijlage 7).

Vanaf 2013 geldt de Wet Passend Onderwijs (PO). Bij PO wordt bij de mogelijkheden van alle leerlingen aangesloten, het gaat om maatwerk. Met handelingsgericht werken (HGW) kan aan Passend Onderwijs vorm worden geven. Hierbij wordt gekeken naar de mogelijkheden en onderwijsbehoeften van (zorg)leerlingen in deze klas en op dit moment. In een groepsplan worden de onderwijsbehoeften van alle leerlingen in de groep vastgelegd. Differentiatie in instructie en leertijd wordt op deze manier bevorderd en houdt zorgleerlingen in de groep, waardoor leerlingen van elkaar kunnen leren (Waarom werkt Handelingsgericht werken?, z.d.). Bij Handelingsgericht werken wordt de zorg in vijf niveaus ingedeeld. (Pameijer & Beukering, 2006; Clijsen, 2011) In een schema staat per niveau de kernmerken van het groepsbeeld, de zorgroute en de rol van RT.

niveau	groepskenmerken	zorgroute	rol RT-er
1 algemene preventieve zorg in de groep	HGW	Groepsplan	Instructie leerkracht
2 extra zorg in de groep	Bij enkele leerlingen zijn de onderwijsbe- hoeften onduidelijk.	Groepsbespreking IB- er, RT-er	Instructie leerkracht Pre-teaching of verlengde instructie aan leerling
3 speciale zorg in de groep	Enkele leerlingen hebben behoefte aan pre-teaching en/of verlengde instructie.	Leerlingbespreking Handelingsgerichte diagnose (HGD)	Instructie leerkracht HGD stellen
4 schoolnabije zorg	Enkele leerlingen hebben tekort aan hulp uit niveau 2 en hebben speciale hulp nodig.	IB-er en bv. RT-er individueel hande- lingsplan	Hulp geven binnen of buiten de groep
5 bovenschoolse zorg	Een leerling heeft zulke grote proble- men dat er buiten de school specialistische hulp gezocht moet worden.	Leerkracht en RT-er HGD, consultatie bv. motorisch specialist.	HGD stellen
6 speciale onderwijs- voorziening	Een leerling redt het niet langer op deze school	Verwijzing naar andere basisschool of speciale zorg	

26

In de enquête komen hierover vragen aan de	leerkracht
<i>Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden?</i>	
schrijfproblemen herkennen, doorverwijzen, gebruikt hulpmiddelen	19
	31
	43-47

Het verband tussen dit onderdeel en de enquêtevragen.

Hoofdstuk 3: Het onderzoek

Dit hoofdstuk gaat over de opbouw van het praktijkonderzoek. Beschreven wordt wat nog onderzocht gaat worden, wie daaraan meewerken en de gebruikte middelen voor het verzamelen van de gegevens. Het vastleggen en analyseren van de gegevens wordt belicht evenals de validiteit en ethische kwesties.

3.1 Methode

Ik kies voor een deductieve benadering van het onderzoek, waarbij na het verwerven van kennis uit het bronnenonderzoek (hoofdstuk 2) het praktijkonderzoek wordt vormgegeven. Hiervoor ga ik in twee praktijksituaties kijken naar het schrijfresultaat, waardoor gesproken kan worden van een Benchmarkonderzoek (De Lange et al. 2011).

Het onderzoek wordt op twee reguliere basisscholen uitgevoerd. Het betreft dorpscholen die qua leerling-populatie ongeveer gelijk zijn. De ene school werkt sinds 2001 met de methode Novoskript en de andere school werkt sinds 2005 met de methode Schrift.

Op beide scholen worden alle leerkrachten en leerlingen van de groepen 4-8 uitgenodigd mee te doen aan het onderzoek.

3.2 Onderzoeksvorm

Bij een onderzoek wordt een onderzoeksvorm gekozen die past bij de onderzoeksvraag:

Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?

Op de deelvraag 'welke ontwikkelingen er op het gebied van schrijfonderwijs in binnen- en buitenland zijn' is in hoofdstuk 2 het antwoord gevonden.

In het praktijkonderzoek zal op de onderstaande deelvragen een antwoord gezocht worden door het schrift van twee groepen leerlingen te beoordelen, een enquête onder leerkrachten en leerlingen te houden en er zal geobserveerd worden (§ 3.3).

- > Hoe wordt er tegenwoordig tegen handschriftontwikkeling aangekeken door het buitenland, Nederland, de leerkrachten en de leerlingen?
- > Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?
- > Wat is er onderzocht op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs?
- > Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?
- > Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?
- > Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden?

Bij het zoeken naar antwoorden wordt gebruik gemaakt van twee onderzoeksvormen, omdat sommige deelvragen beter vanuit het positivistische perspectief en andere onderdelen vanuit het interpretativistische perspectief onderzocht kunnen worden.

Het tellen van de schrijfresultaten en het inventariseren van de antwoorden op de enquêtes vallen onder het positivisme. Het positivisme richt zich namelijk op het product en er worden kwantitatieve gegevens verzameld (De Lange, Schuman en Montessamo Montessori, 2011).

Het interpretativisme is procesgericht en contextgebonden. Persoonlijke ervaringen spelen een grote rol, die worden geïnterpreteerd door de onderzoeker (De Lange et al., 2011). Door middel van de enquête kunnen de respondenten hun persoonlijke ervaring met het schrijfproces en de schrijfmethode geven. Ik zal daaruit conclusies proberen te trekken.

3.3 Data verzamelen

Door het beoordelen van het schrijfresultaat, het in laten vullen van vragenlijsten en het observeren van een schrijfles in groep 8 zal de data verzameld worden.

Bij de schriftbeoordeling maak ik gebruik van een onderzoek dat door de Stichting Schriftontwikkeling (2008) is ontwikkeld. De enquête is van mijn hand.

3.3.1 Schriftbeoordeling

Op beide scholen zullen de taalschriften van groepen 4 tot en met groep 8 door mij op kwaliteit worden beoordeeld. Doordat er op de 'Novoskript-school' meer groepen zijn dan op de 'Schrift-school' zullen daar meer schriften beoordeeld worden.

De schriften worden per groep opengelegd waar twee bladzijden naast elkaar beschreven zijn met volledige regels. Geen woordrijtjes, omdat de beoordeling per regel van acht tot tien woorden gebeurt. Het kan zijn dat er geen bladzijde met volledig geschreven zinnen zijn, dan zal ik tien losse woorden beoordelen.

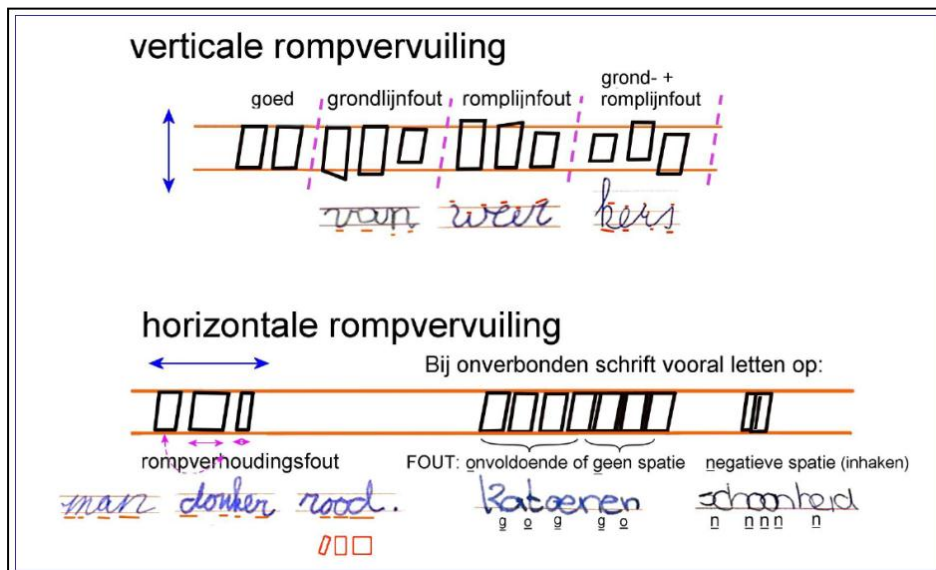
30

Ik verdeel de schriften in de drie categorieën: voldoende, matig en onvoldoende. Per regel geldt dat het handschrift:

voldoende	is wanneer de letterromp gemiddeld maximaal <i>drie keer</i> afwijkt.
matig	is wanneer de letterromp gemiddeld <i>vier keer</i> afwijkt.
onvoldoende	is wanneer de letterromp <i>meer dan vier keer</i> afwijkt. is wanneer verbonden/onverbonden schrift vermengd wordt.

Vervolgens zullen de handschriften beoordeeld worden met het handschriftcriterium van de rompzonestabiliteit⁷, de verticale rompvervuiling.

⁷ De kleine letters, staan op de grondlijn en tegen de (denkbeeldige) romplijn geschreven en de letter rompen zijn volgens gelijke verhoudingen en afstanden gemaakt (Stichting Schriftontwikkeling 2008).

Bron: Stichting Schriftontwikkeling, 2008

Bij verticale rompvervuiling staan letters onder en boven de grond- of romplijn. Horizontale rompvervuiling bestaat uit wisselende rompverhoudingen, te kleine spaties, afwezige spaties of negatieve spaties (in elkaar geschreven letters).

31

Bij onverbonden schrift is de letterafstand een extra criterium.

Bij verbonden schrift zorgt de verbinding meestal vanzelf voor letterspatie.

Wanneer de romplijn niet op papier staat zal gekeken worden naar de gemiddelde romphoogte van het handschrift (Stichting Schriftontwikkeling, 2008).

Het handschrift van leerlingen uit groep 8 dat onvoldoende scoort zal geanalyseerd worden op de horizontale rompvervuiling.

Stichting Schriftontwikkeling (Scholten & Hamerling, 2006) heeft bovenstaand onderzoek op veel scholen met medewerking van studenten uitgevoerd. Het beoordelen lijkt in korte tijd uitvoerbaar, zodat op beide scholen de handschriftkwaliteit van de leerlingen uit de groepen 4-8 beoordeeld kan worden. Ik heb de Stichting Schriftontwikkeling benaderd en van hen de handleiding en het verwerkingsformat gekregen (bijlage 8).

Ik wil in het onderzoek een kleine verandering aanbrengen. Het handschrift wordt 'matig' beoordeeld als het gemiddeld vier keer afwijkt. In de handleiding staat 'ongeveer' vier keer, maar tussen voldoende en onvoldoende, maximaal drie en meer dan vier keer afwijken zit vier keer. Ik noteer hoeveel leerlingen onverbonden schrijft en of de schriften hulplijnen hebben.

Er zal bij dit schriftbeoordelen geen rekening worden gehouden met de zit- en schrijfhouding, het pedagogisch-didactisch klimaat in de klas en de gedragskenmerken van het kind, om het onderzoek uitvoerbaar te houden. In de enquête komen over het pedagogisch-didactisch klimaat vragen.

3.3.2 Enquête

Een enquête is oppervlakkiger dan een interview maar levert in korte tijd veel te analyseren data (De Lange et al., 2011). Daarna zal ik observeren om meer de diepte in te gaan. De tijd voor dit onderzoek is beperkt, vandaar dat er gekozen wordt om via een enquête te achterhalen hoe de schrijfles inhoud en uitvoering krijgt, hoe leerkrachten feedback geven en hoe ze de methode waarmee ze werken ervaren. Omdat de respondenten sociaalwenselijke antwoorden kunnen geven wil ik de schrijfles van de groepen 8 bijwonen en kijken wat er in de klas terug te zien is van de gegeven antwoorden.

Ook de IB-ers en leerlingen worden benaderd om een enquête in te vullen, waardoor op verschillende manieren gegevens binnenkomen met betrekking tot het werken met de schrijfmethode en het resultaat ervan.

De enquêtes (bijlage 9 en 10) bestaan grotendeels uit gesloten vragen. Hiervoor is gekozen omdat die makkelijker verwerkt kunnen worden dan open vragen (De Lange et al., 2011; Enquêtes en vragenlijsten, 2011; Hoe maak je een enquête?). Bovendien is het aantrekkelijker voor leerkrachten omdat dit minder invultijd kost.

De vragen zijn voortgekomen uit de bronnenstudie. De leerkrachten worden uitgenodigd na te denken over de praktijk van het schrijfonderwijs en de methode waarmee ze werken. De enquêtegegevens vullen de literatuurgegevens aan, waardoor inzichten versterkt of verzwakt kunnen worden.

De leerkrachtenenquête bestaat uit totaal 47 enigszins geclusterde vragen, waarbij de clusters passen bij een deelvraag. In onderstaand schema staan de deelvragen, de clusters en bijpassende vragen. Er zijn vragen die antwoord op meerdere deelvragen geven. De vragen zijn van algemeen naar specifiekere onderdelen, omdat ik dat een logische volgorde vind.

deelvraag en cluster M = Middenbouwvragenlijst B = Bovenbouwvragenlijst	vraag leer- kracht	vraag leer- ling
<i>Hoe wordt er tegenwoordig tegen handschriftontwikkeling aangekeken?</i>		
handschriftontwikkeling met de pen en computer	1-6	3-4 M
		1-2 B
<i>Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?</i>		
mening over de schrijfmethode	11-17	1-2 M
	26-30	7-9 M
	38-42	6-8 B
lesstructuur, de organisatie, het goede voorbeeld en excellent voorbeeld	11	10 M
	33 -34	9 B
<i>De invloed van onderzoek op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs.</i>		
bekend zijn met de ontwikkelingen in het handschriftonderwijs	7-10	
	17	
	21	
	25	
	42	
<i>Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?</i>		
feedback, reflectie, leerlingvolgsysteem en handschriftbegeleiding		
materiaal en lestijd	14-24	5-6 M
	30	11-13 M
		15 M
		3-4 B
		10-12 B
		14 B
<i>Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?</i>		
beoordeling door leerkrachten van het schrijfresultaat	18	14 M
	36-37	5 B
		13 B
<i>Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden ?</i>		
schrijfproblemen herkennen, doorverwijzen, gebruikt hulpmiddelen	19	
	31	
	43-47	

31 vragen zijn volgens een 5-puntsschaal te beantwoorden.

- > helemaal niet mee eens
- > niet mee eens
- > er tussen in
- > mee eens
- > helemaal mee eens

Vijf antwoordmogelijkheden lijkt mij voldoende. Een nadeel van het oneven aantal antwoordmogelijkheden is dat de neutrale 'er tussen in-categorie' ingevuld kan worden om niet te hoeven kiezen. Het voordeel is dat met de Likertschaal berekeningen gemaakt mogen worden (De Lange et al., 2011).

De 31 korte stellingen nodigen uit om ze achter elkaar te beantwoorden.

Vervolgens komen er meerkeuzevragen, waarbij snel relevante antwoorden verkregen worden, die ook makkelijker te verwerken zijn dan open vragen (De Lange et al., 2011; Enquêtes en vragenlijsten, 2011). Deze vragen zijn in de ik-vorm geschreven, omdat het gaat om de persoonlijke invulling en ervaringen van de leerkracht met de schrijflessen. Enkele open vragen zijn er om de ervaringen van de leerkrachten met de methode te inventariseren. Voor het invullen van antwoorden, meningen en vragen zijn kaders beschikbaar.

Om bij het analyseren eventuele verbanden te kunnen zien laat ik het geslacht, de leeftijd en de groep waarin les wordt gegeven door de leerkracht invullen. Wanneer een leerkracht geen schrijfles geeft wordt de reden daarvan gevraagd.

Bij de leerlingen vraag ik in verband met eventuele verbanden ook het geslacht, de leeftijd en de groep waarin ze zitten.

Ik verkies papieren enquêtes boven de digitale vorm, omdat ik dat persoonlijk kan overhandigen en een deel van de respondenten de enquête invullen tijdens een vergadering.

De leerlingen krijgen 15 meerkeuzevragen (bijlage 10) met twee tot drie antwoordmogelijkheden, waardoor de keuze wordt beperkt. Met de pijlen heb ik geprobeerd het wat speels te laten beginnen.

Het taalgebruik is eenvoudig en daarmee begrijpelijk gemaakt. In plaats van 'uitdagerende' opdracht gebruik ik 'leuke' opdracht, omdat dit volgens mij makkelijker te beantwoorden is. Er is een enquête voor Novoskript en een aparte voor Schrift, omdat de materialen waarmee gewerkt wordt niet overeenkomt.

In de bovenbouw wordt misschien geen schrijfles gegeven, waardoor er een midden- en bovenbouwversie is. De startvragen in de bovenbouwversie zijn anders en er is een extra vraag opgenomen over het handschriftcriterium rompzone.

3.3.3 Observatie

In twee groepen 8 zal tijdens de gehele schrijfles bij beide methodes geobserveerd worden.

Halverwege de klas ga ik met mijn rug naar het raam zitten. Hierdoor kijk ik niet tegen het licht van buiten in en kan ik de hele klas overzien en kunnen de leerlingen niet zien naar wie ik kijk door het tegenlicht. Tijdens de instructie wil ik de leerkracht goed kunnen horen en zien en bij het zelfstandig werken wil ik rondlopen om te kijken hoe de leerlingen aan het werk zijn en wat het resultaat is. Vooraf zal ik in overleg met de leerkracht aangeven waar ik wil zitten en dat ik verander van plaats als blijkt dat mijn keuze niet de juiste was.

Vooraf moet het doel duidelijk zijn en de manier waarop de data wordt verzameld (Van Vugt, 2007). Mijn doel is het analyseren van de schrijfles bij beide methodes, waarbij de praktijk vergeleken kan worden met de theorie. Daardoor kan ik de werkwijze van de leerkrachten vergelijken met de enquêteantwoorden die ze hebben gegeven.

37

Bij de leerlingen probeer ik te letten op het beleven van de opdracht.

opdracht: ervaren ze als een uitdaging	- meteen aan het werk - dralen met starten van de opdracht - enthousiast - onverschillig - lijken hun best te doen - lijken het af te raffelen
---	--

Er zal in de les gekeken worden naar onderstaande onderdelen.

Lesopbouw: onderdelen waaruit de les is opgebouwd	- de terugblik; - oriëntatie op het onderwerp; - de uitleg; - de begeleide inoefening; - de verlengde instructie; - het zelfstandig werken; - de evaluatie; - de vooruitblik.
Lesinhoud: heeft iedere leerling dezelfde	- vrije keuze in opdracht - vaststaande opdracht
Voorbeeld: de manier waarop de leerkracht het goede voorbeeld geeft.	- op het krijtbord; - op het whiteboard; - op het digibord; - op een flapover; - anders, bijvoorbeeld bij de leerling op papier.
Motivatie: de manier waarop de leerkracht de leerlingen motiveert tot het van de opdrachten.	- enthousiast; - aanmoedigend.
Feedback: de manier waarop de leerkracht feedback geeft, evalueert en of leerlingen zelf moeten reflecteren.	- evaluatie van veel voorkomende fouten; - individuele feedback tijdens de les; - als een leerling met de opdracht klaar is; - na de les van alle leerlingen de opdrachten beoordelen; - zelfreflectie; - reflectie op medeleerlingen.

Naar aanleiding van het bronnenonderzoek verwacht ik bij het observatie van de methode Novoskript dat zowel de leerkracht als de leerlingen ongemotiveerd zijn voor de opdracht. De les zal volgens het GIP-model⁸ zijn opgebouwd, omdat de school daarmee werkt. Er zal tijdens het zelfstandig werken individueel feedback op de schrijfhouding en het -resultaat worden gegeven, wanneer de leerkracht de ronde langs de leerlingen maakt. De laatste ronde van de leerkracht wordt benut om te evalueren wat de individuele leerling heeft gedaan en hoe het ging. Bij de evaluatie zal aandacht worden geschonken aan voorkomende fouten. Het resultaat zal na de les beoordeeld worden door de leerlingen en de leerkracht, zoals in de handleiding staat.

Bij Schrift verwacht ik dat de leerkracht en een deel van de leerlingen enthousiast zullen zijn, doordat de er gewerkt wordt met het ADI-model. Het model heeft aandacht voor het activeren van de leerlingen. Verder wordt aandacht besteed aan: een terugblik, oriëntatie op het onderwerp, de uitleg, de begeleide inoefening, het zelfstandig werken en de evaluatie en de vooruitblik naar de volgende les.

Feedback zal tijdens het zelfstandig werken plaatsvinden, aangezien dat in de handleiding staat. Na de les zullen ze het resultaat beoordelen. Om dezelfde reden zal aan de werkhouding en reflectie aandacht geschonken worden.

De opdracht zal vast staan, omdat er uit voorgedrukte schrijfschriften wordt gewerkt.

⁸ GIP staat voor Groeps- en individueel gerichte Pedagogische en didactische benadering.

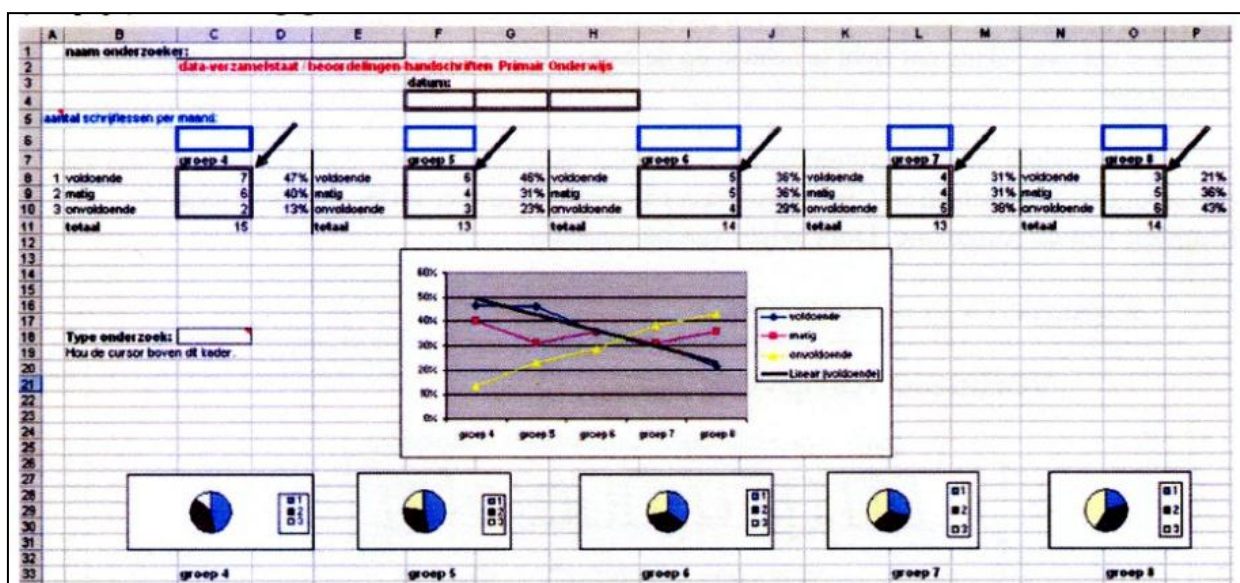
Organisatie, zelfstandigheidvorming, instructie, emotioneel en sociaal zijn termen die daarbij passen.

3.4 Data verwerken, vastleggen, analyseren en beschrijven

Als alle data verzameld zijn worden de gegevens per deelvraag uitgewerkt.

3.4.1 Schriftbeoordeling

De resultaten van de schriftbeoordeling en het aantal uur les per week worden ingevoerd in een Excel-databestand 'Handschriftkwaliteit.xls' (Stichting Schriftontwikkeling, 2008, figuur 1).

Figuur 1. Bron: Stichting Schriftontwikkeling, 2008

Per groep worden de scores ingevuld. In de grafiek wordt het verloop in kwaliteit van groep 4 tot en met groep 8 duidelijk per categorie (voldoende, matig en onvoldoende). Er verschijnt ook een trendlijn die het verloop van de kwaliteit laat zien. De grafiek laat zien waar een eventuele verslechtering inzet.

3.4.2 Enquête

Bij de gesloten vragen worden de kwantitatieve data ingevuld in een Excel spreadsheet gezet. Hierbij worden vragen en de antwoorden als codes weergegeven om het overzichtelijk te houden (De Lange et al., 2011).

Bij de open vragen wordt de kwalitatieve data, zonder in te korten, weergegeven in een spreadsheet.

In tabellen en grafieken worden de gegevens van de methode Novoskript en Schrift met elkaar in verband gebracht.

3.4.3 Observatie

In een schema zal aangegeven worden hoe vaak en op welk moment in de les de observatiepunten (§ 3.3.3) voorkomen.

Vervolgens zullen de gegevens vergeleken worden met de antwoorden van de enquête en de gegevens uit de literatuur.

3.5 Validiteit en ethiek

De validiteit van het onderzoeksinstrument is goed wanneer het werkelijk meet wat de onderzoeker zegt of denkt te meten (De Lange, 2011).

Over de schriftbeoordeling is geschreven dat:

“Als dezelfde persoon dit onderzoek op deze manier door alle jaargroepen uitvoert is het een goede manier om het kwaliteitsverloop tussen deze groepen vast te stellen” (Scholten & Hamerling, 2006).

De enquête zal op acht personen uitgeprobeerd worden en waar nodig aangepast. Op de enquêteformulieren komt een respondentnummer dat ook bij de data analyse gebruikt wordt. Zo kunnen eventuele onduidelijkheden makkelijker teruggevonden worden. Het overnemen van de gegevens zal zorgvuldig gebeuren, omdat een fout zo gemaakt is (De Lange et al., 2011).

42

Het observatieverslag zal met de betreffende leerkrachten doorgenomen worden om te kijken of ze mijn interpretaties kunnen volgen en wat ze ervan vinden. Als ze het er niet mee eens zijn zal ik het niet veranderen, maar als commentaar meenemen in de verwerking.

Boerman (2008) heeft ethische uitgangspunten beschreven, die ik gedurende het onderzoek hanteer. De gebruikte literatuur en citaten zijn in de bronvermelding opgenomen. Er is geprobeerd zo goed mogelijk weer te geven wat er in de literatuur gezegd wordt over het onderzoeksonderwerp.

Aan de schooldirecteuren is toestemming gevraagd.

Bij de 'Schrift-school' is in het team gevraagd of leerkrachten eraan mee willen werken. Hiervoor was een volledige, relevante en begrijpelijke brief met uitleg beschikbaar (bijlage 11). Bij het bezoek op de school worden de schriften beoordeeld en de enquêtes achtergelaten. Later worden ze opgehaald.

Op de 'Novoskript-school' wordt aan de betreffende leerkrachten een brief met uitleg over het onderzoek gegeven. Op twee dagen vindt de schriftbeoordeling plaats.

De meningen van ouders worden niet bij het onderzoek betrokken om de omvang van het onderzoek te beperken. Groep 3 leerlingen vallen buiten dit onderzoek, omdat ze de letters nog niet geautomatiseerd schrijven. De overige leerlingen kunnen tijdens de les in ongeveer vijf minuten de enquête invullen.

43

Bij de leerling-enquête wordt een begeleidende brief voor de leerkracht gevoegd (bijlage 12). Daarin vraag ik of ze de enquête klassikaal willen maken en of ze het doel van de enquête wil voorlezen. Bovenaan de enquête zal ik aangeven dat ik het fijn zou vinden als ze de vragen willen maken, omdat ze me daarmee helpen een goed cijfer te halen. Ik wilde een pasfoto van mezelf toevoegen, waardoor het persoonlijker werd, maar bij het uitdraaien van de enquêtes was de foto zo onduidelijk dat ik er vanaf zie.

De leerkracht-enquête bevat deels een 5-puntsschaal. Door het oneven aantal antwoordmogelijkheden is er een neutrale middencategorie, waardoor leerkrachten geen keuze hoeven te maken voor of tegen een stelling. Daarnaast maken tekstvakken het mogelijk om opmerkingen te maken. Er zijn minder dan vijftig vragen, waardoor het ongeveer tien minuten van hun tijd vraagt.

Het terugkoppelen van de anonieme onderzoeksdata naar de scholen zal aan het eind van het schooljaar gebeuren in de vorm van een onderzoeksverslag en eventueel zal ik het aanbieden als korte PowerPointpresentatie.

Hoofdstuk 4: Data-analyse en conclusie

Na een inventarisatie van antwoorden op de deelvragen met behulp van de bronnen (hoofdstuk 2) en de praktijk (de gegevens van de schriftbeoordeling en de enquête) wordt een antwoord op de hoofdvraag gegeven. Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?

In § 4.1 staan de waarderingen van de verticale rompvervuiling afgezet tegen het aantal minuten schrijfles per maand. Het al dan niet verbonden schrijven en gebruik van hulplijnen is per groep genoteerd. In § 4.2 wordt de horizontale rompvervuiling in beeld gebracht. De enquête-analyse wordt weergegeven in § 4.3 tot en met § 4.8 waar per deelvraag het antwoord van alle respondenten in een tabel of grafiek wordt weergegeven. De deelvragen die achtereenvolgens aan de orde komen zijn:

- 4.3 Hoe wordt er tegenwoordig tegen handschriftontwikkeling aangekeken door het buitenland, Nederland, de leerkrachten en de leerlingen?
- 4.4 Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?
- 4.5 Wat is er onderzocht op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs?
- 4.6 Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?
- 4.7 Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?
- 4.8 Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden?

In § 4.9 worden losse opmerkingen van leerkrachten bij de enquête op een rijtje gezet.

De hoofdvraag wordt beantwoord in § 4.10 Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'? Tot slot geef ik aanbevelingen voor handschriftonderwijs ongeacht de methode waarmee wordt gewerkt.

Sommige vragen zijn omgebogen tot positieve formuleringen, om sneller in de grafiek of tabel te zien of er op de stellingen positief gereageerd is. Ter verduidelijking worden enkele vragen ook per groep uitgewerkt. In bijlage 9 en 10 zijn de enquête opgenomen. In het hele hoofdstuk plaats ik tussen haakjes waar één en ander eerder aan de orde is gesteld.

Onderstaande tabellen geven aan hoeveel leerkrachten en leerlingen per school benaderd zijn en hoeveel respons er was.

Novoskript	aantal leerkrachten	ingevulde enquêtes	aantal leerlingen	ingevulde enquêtes
groep 4	5	4	70	68
groep 5	2	2	62	61
groep 6	3	3	59	59
groep 7	4	4	57	56
groep 8	2	2	57	54
totaal	16	15	305	298

45

Schrift	aantal leerkrachten	ingevulde enquêtes	aantal leerlingen		aantal leerling	ingevulde enquêtes
groep 4	2	2	30	groep 4	30	28
groep 5/6	1	1/2	5: 18/ 6: 8	groep 5	18	18
groep 6/7	2	1/2	6: 15/ 7: 9	groep 6	23	22
groep 7/8	2	1	7: 8/ 8: 12	groep 7	17	14
totaal	7	4	30	groep 8	12	10
				totaal	100	92

In de groepen met een duoleerkracht wordt veelal door één leerkracht de schrijfles verzorgd.

De Novoskript-leerkrachten die de schrijfles geven hebben alle vragen ingevuld, zodat ik van die school over alle groepen informatie heb gekregen.

Van de Schrift-leerkrachten heb ik weinig data gekregen waardoor de bovenbouwgegevens een bijzonder klein aandeel leveren.

Bij de Schrift-school wordt in groep 8 geen schrijfles gegeven. Daar het om een vergelijking tussen beide methodes gaat, laat ik het observeren op de Novoskript-school ook achterwege.

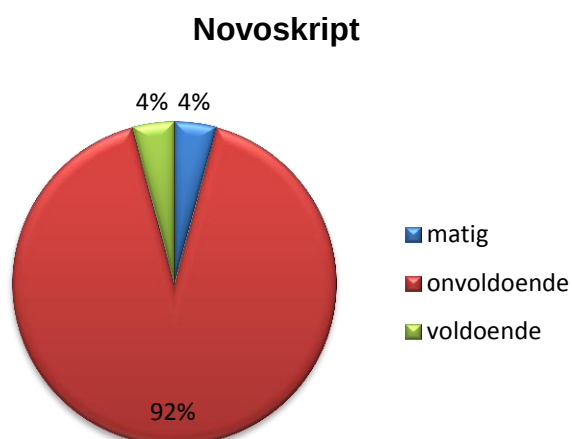
4.1 Schriftbeoordeling - verticale rompvervuiling

Het resultaat van de schrijfflessen is te zien in het aantal leerlingen dat 'tussen de lijntjes' schrijft. In de enquête hebben leerkrachten aangegeven hoeveel minuten schrijffles ze per week geven. Voorbeelden van de schriftbeoordeling zijn te vinden in bijlage 13-17.

4.1.1 Groep 4

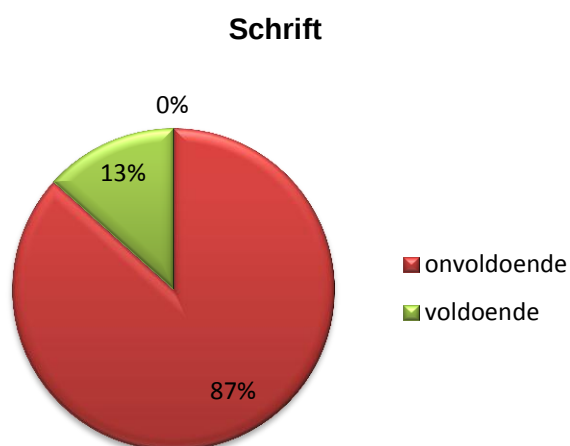
Novoskript	groep 4
matig	3
onvoldoende	66
voldoende	3
totaal	72
minuten schrijffles per maand	153

onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
0	ja

Schrift	groep 4
matig	0
onvoldoende	26
voldoende	4
totaal	30
minuten schrijffles per maand	153

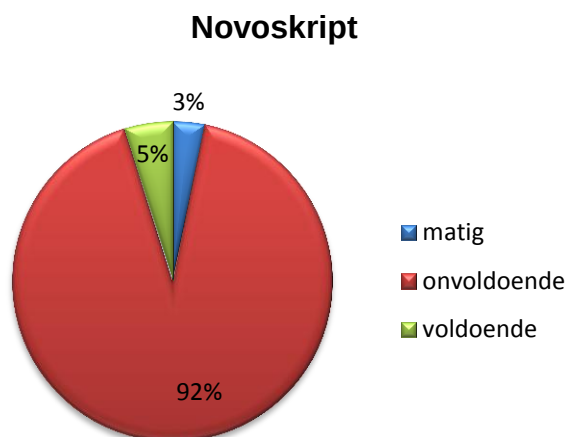
onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
5	ja

4.1.2 Groep 5

Novoskript	groep 5
matig	2
onvoldoende	57
voldoende	3
totaal	62
minuten schrijfles per maand	130

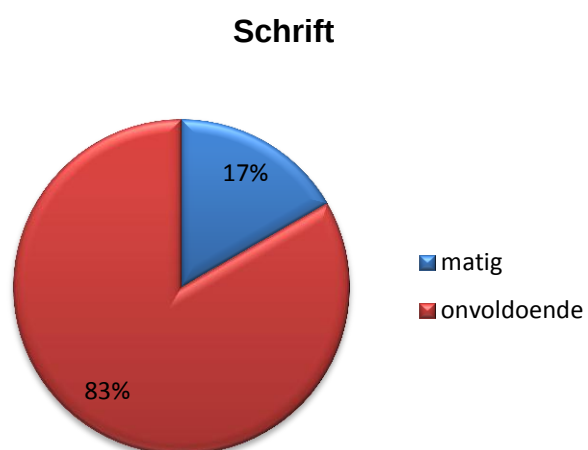
onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
0	ja

47

Schrift	groep 5
matig	3
onvoldoende	15
voldoende	0
totaal	18
minuten schrijfles per maand	120

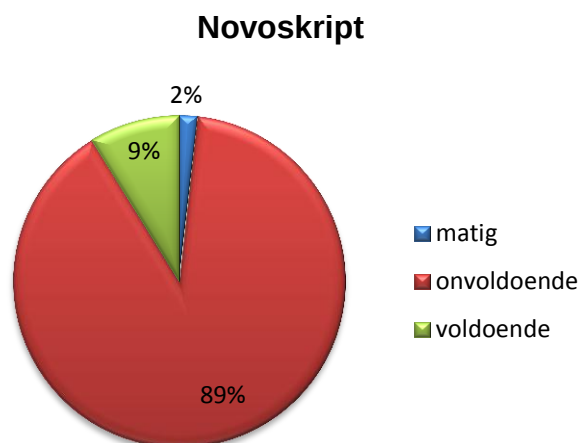
onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
5	nee

4.1.3 Groep 6

Novoskript	groep 6
matig	1
onvoldoende	51
voldoende	5
totaal	57
minuten schrijfles per maand	153

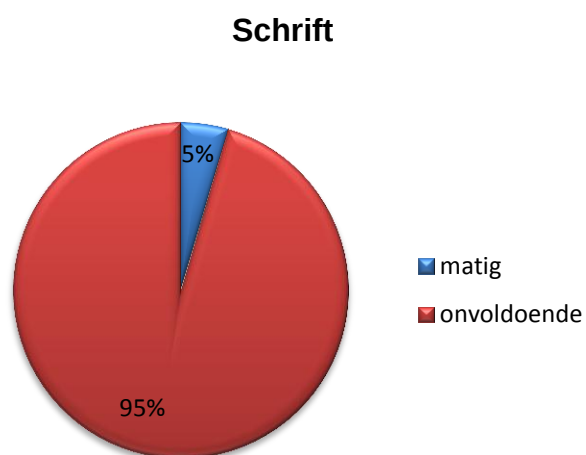
onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
1	nee

48

Schrift	groep 6
matig	1
onvoldoende	21
voldoende	0
totaal	22
minuten schrijfles per maand	?

onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
3	nee

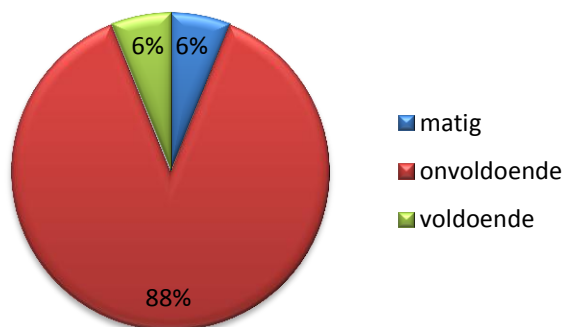

4.1.4 Groep 7

Novoskript	groep 7
matig	3
onvoldoende	41
voldoende	3
totaal	47
minuten schrijfles per maand	70

onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
7	nee

Novoskript

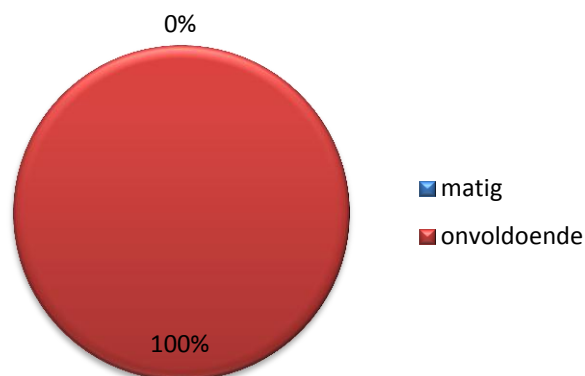

49

Schrift	groep 7
matig	0
onvoldoende	12
voldoende	0
totaal	12
minuten schrijfles per maand	?

onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
2	nee

Schrift

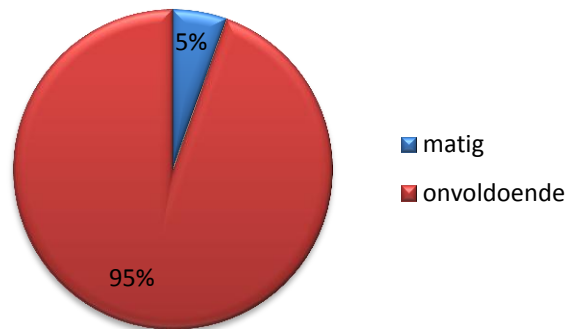

Niet één van de twaalf leerlingen schrijft 'tussen de lijntjes'. Een deel van de leerlingen krijgt geen schrijfles. Het andere deel heeft door leerkrachtwisseling ook weinig les gekregen.

4.1.5 Groep 8

Novoskript	groep 8
matig	3
onvoldoende	52
voldoende	0
totaal	55
minuten schrijfles per maand	0 - 60 - 100
onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
9	nee

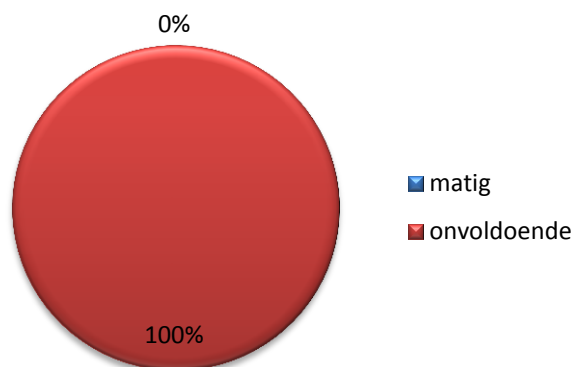
Novoskript

50

Schrift	groep 8
matig	0
onvoldoende	10
voldoende	0
totaal	10
minuten schrijfles per maand	0
onverbonden schrift	schriften met hulplijnen
5	nee

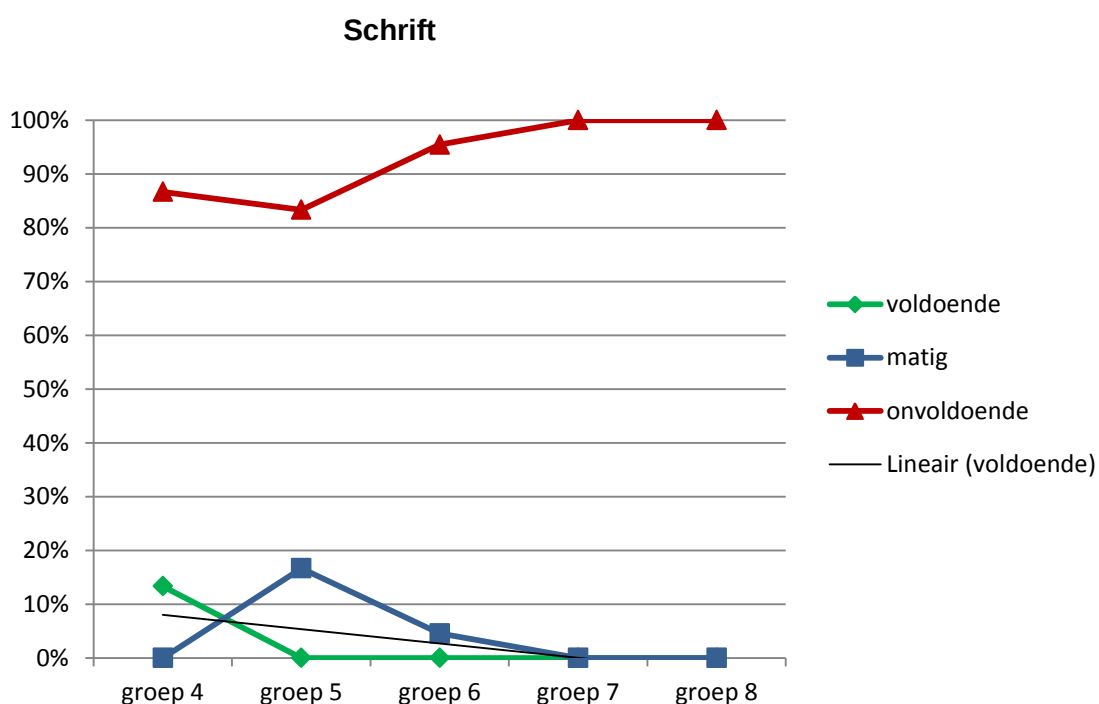
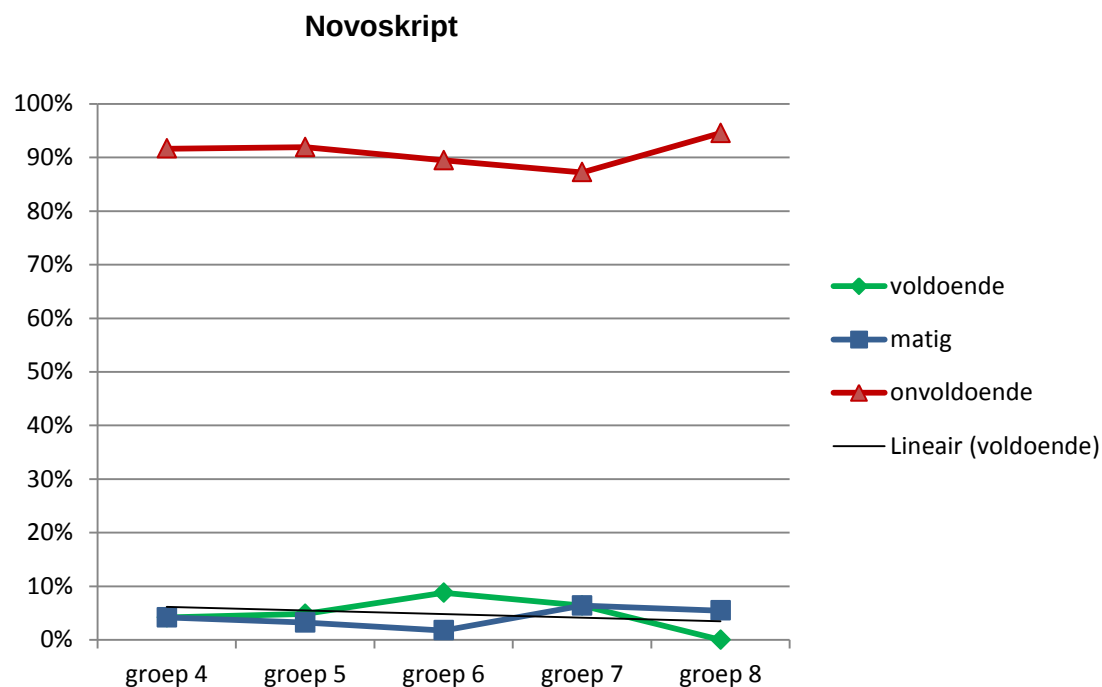
Schrift

In groep 8 wordt geen schrijfles gegeven.

4.1.6 Kwaliteitsverloop van groep 4 tot en met groep 8

In de grafieken een overzicht van de verticale rompvervuiling over de leerjaren heen.

Novoskript school		
minuten schrijfles per week		
	ingeroosterd	gegeven
groep 4	120	38
groep 5	60	32,5
groep 6	45	38
groep 7	30	17,5
groep 8	30	0-15-25

Schrift school		
minuten schrijfles per week		
	ingeroosterd	gegeven
groep 4	60	38
groep 5	60	30
groep 6	60	
groep 7	30	
groep 8	30	

Er wordt op de beide scholen minder schrijfonderwijs gegeven dan gepland.

Er zijn veel leerlingen met onvoldoende schrijfresultaat. Het onderzoek wordt te groot als op andere scholen die met deze methodes werken verder onderzoek wordt verricht. Er is mailcontact met de Stichting Schriftontwikkeling geweest omdat ik onzeker was over het schrift beoordelen. Het onvoldoende beoordeelde schrift zou ook door hen onvoldoende worden beoordeeld.

4.2 Schriftbeoordeling - horizontale rompvervuiling

Hier is gekeken naar de gelijkmatige letter- en woordspatie. In bijlage18 zijn hiervan voorbeelden te zien.

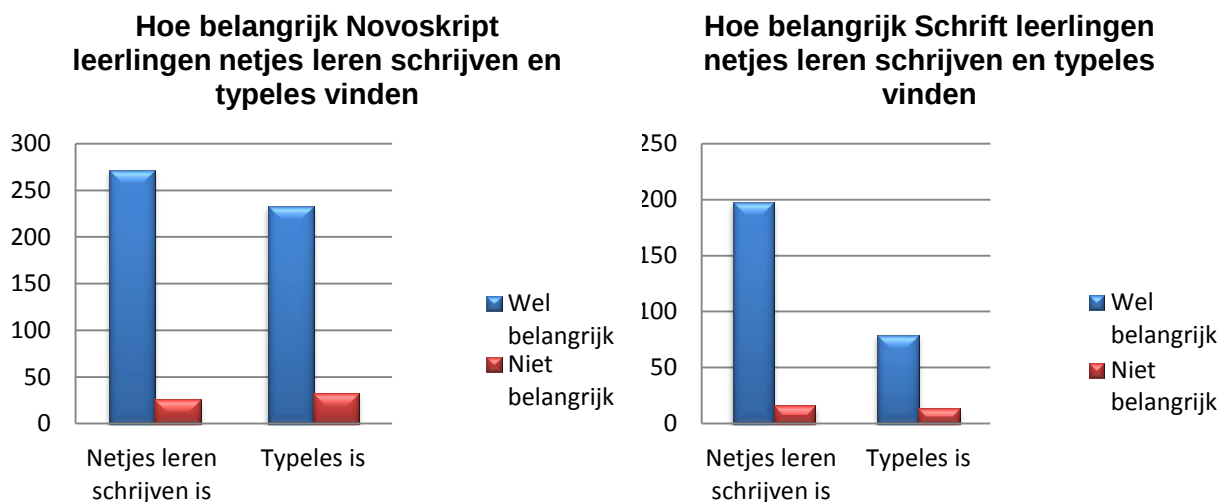
De schriften van groep 8 leerlingen die onvoldoende scoorden heb ik geanalyseerd op rompverhoudings- en spatiefouten.

Schrift			Novoskript		
groep 8 leerlingen die onvoldoende scoorden op verticale rompvervuiling	romp-verhoudings-fouten	spatie-fouten	groep 8 leerlingen die onvoldoende scoorden op verticale rompvervuiling	romp-verhoudings-fouten	spatie-fouten
10	9	8	52	48	49

De leerlingen die onvoldoende scoorden op verticale rompvervuiling scoren bijna allemaal ook onvoldoende op de horizontale rompvervuiling.

4.3 De visie van de betrokken leerkrachten en leerlingen op handschriftontwikkeling

De mening van de leerkrachten en leerlingen over handschriftontwikkeling met de pen en computer wordt hier weergegeven.

Leerlingen: Netjes leren schrijven vind ik			
		Novoskript	Schrift
groep 4	niet belangrijk	2	4
	belangrijk	65	24
groep 5	niet belangrijk	3	1
	belangrijk	58	17
groep 6	niet belangrijk	7	5
	belangrijk	52	18
groep 7	niet belangrijk	10	2
	belangrijk	47	12
groep 8	niet belangrijk	4	2
	belangrijk	50	8

Leerlingen: Typeles vind ik			
		Novoskript	Schrift
groep 4	niet belangrijk	12	4
	belangrijk	56	24
groep 5	niet belangrijk	9	1
	belangrijk	52	17
groep 6	niet belangrijk	3	5
	belangrijk	20	18
groep 7	niet belangrijk		2
	belangrijk	14	12
groep 8	niet belangrijk	1	2
	belangrijk	9	8

leerkrachten Novoskript	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens
Handschriftontwikkeling heeft wel zin		2		6	9
Handschrift moet je aanleren				4	13
Toetsenbordvaardigheid wel aanleren op de basisschool		1	6	7	3
Toetsenbordvaardigheid wel aanleren in mijn groep	2	5	4	2	2
Leesbaar handschrift is belangrijk voor competentiegevoel			1	8	8
Handschriftonderwijs in de bovenbouw is wel nodig	1	1	3	5	7

leerkrachten Schrift	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens
Handschriftontwikkeling heeft wel zin				2	3
Handschrift moet je aanleren	1			2	2
Toetsenbordvaardigheid wel aanleren op de basisschool		2	1	1	
Toetsenbordvaardigheid wel aanleren in mijn groep	1	2	2		
Leesbaar handschrift is belangrijk voor competentiegevoel				5	
Handschriftonderwijs in de bovenbouw is wel nodig			1	2	2

Uit § 2.2 en bovenstaande gegevens leidt ik af dat het handschriftonderwijs een basisvaardigheid is die we aan moeten leren ondanks het computertijdperk waarin we leven. Voor het competentiegevoel van de leerling is leesbaar leren schrijven belangrijk. De toetsenbordvaardigheid moet er bij betrokken worden. De meeste leerlingen vinden typeles belangrijk. Niet alle leerkrachten (geen leeftijdsinvloed) zien het als taak van de basisschool. Handschriftonderwijs in de bovenbouw is volgens de meeste leerkrachten nodig, toch wordt er nauwelijks tijd voor vrijgemaakt (§ 4.2).

Uit onderzoek blijkt dat er samenhang bestaat tussen het aantal minuten schrijfles en het schrijfresultaat (§ 2.5). Op de door mij onderzochte basisscholen is niet veel aandacht voor de handschriftontwikkeling. Er wordt minder tijd aan besteed dan gepland (§ 4.2). Bij Novoskript wordt in de groepen 4-6 ongeveer evenveel minuten schrijfles gegeven, terwijl volgens de schoolplan de schrijflestijd met het stijgen van de jaren zou moeten afnemen. Bij de Schrift groepen 4-5 wordt evenzo minder schrijfles gegeven dan in het lesprogramma staat. Dat zou bij de schriftbeoordeling een reden kunnen voor de flauwe trendlijn (§ 4.1.6). Deze lijn voor voldoende handschriftresultaat start bij groep 4 al te laag. Er zijn weinig voldoende op de verticale rompvervuiling. Het enige criterium dat in de kerndoelen beschreven staat (leesbaarheid) wordt nagestreefd, waarbij duidelijk wordt dat 'leesbaar' een subjectief begrip is (§ 2.4).

4.4 Hoe beoordelen leerkrachten en leerlingen de schrijfmethode waarmee ze werken?

De leerkrachten en leerlingen geven hun mening over de methode waarmee ze werken.

Leerlingen: Ik schrijf het liefst op papier		Novoskript	Schrift
	zonder lijntjes	9	7
groep 4	met lijntjes waar ik op kan schrijven	10	4
	met lijntjes waar ik tussen kan schrijven	53	15
	zonder lijntjes	1	3
groep 5	met lijntjes waar ik op kan schrijven	22	7
	met lijntjes waar ik tussen kan schrijven	38	8
	zonder lijntjes	2	4
groep 6	met lijntjes waar ik op kan schrijven	38	12
	met lijntjes waar ik tussen kan schrijven	21	6
	zonder lijntjes		3
groep 7	met lijntjes waar ik op kan schrijven	31	7
	met lijntjes waar ik tussen kan schrijven	25	3
	zonder lijntjes	2	2
groep 8	met lijntjes waar ik op kan schrijven	36	6
	met lijntjes waar ik tussen kan schrijven	16	1

Tabel 1

57

Uit bovenstaande tabel blijkt dat de leerlingen van beide scholen het schrijven zonder lijntjes het minst prettig is. In groep 6 vindt de omslag plaats van liever schrijven tussen lijntjes naar schrijven op lijntjes. Een groot deel van de leerlingen tot en met groep 7 vindt schrijven tussen lijntjes prettig.

Novoskript werkt zonder lijntjes in groep 3, daarna met liniatuur en vanaf groep 6 wordt op een enkelvoudige lijn geschreven (bijlage 5). Op de stageschool wordt in de taalschriften van groep 5 nog tussen hulplijnen geschreven (§ 4.1.2).

Schrift werkt nooit zonder lijntjes en in groep 6, 7 en 8 afwisselend met hulplijnen (bijlage 5). Op de onderzoeksschool wordt de taalles van groep 5 in het werkboek geschreven op een enkele lijn. In de groepen 6 tot en met 8 hebben de schriften een enkelvoudige lijn (§ 4.1.3-4.1.5).

Als leerlingen moeite hebben met het schrijven op een enkelvoudige lijn ben ik er voorstander van dat ze met hulplijnen schrijven. Het afwisselen tussen met en zonder hulplijn schrijven lijkt me goed om bewust te blijven van de rompzone uitvulling (Hamerling, Scholten, Buuren & Arts, 2004-2009; Scholten & Hamerling, 2010b).

Leerlingen: De opdrachten van het oefenblad of opdrachtkaartje vind ik			
		Novoskript	Schrift
groep 4	leuk	57	24
	niet leuk	11	2
groep 5	leuk	50	16
	niet leuk	12	3
groep 6	leuk	40	17
	niet leuk	20	7
groep 7	leuk	19	6
	niet leuk	32	7
groep 8	leuk	37	5
	niet leuk	19	4

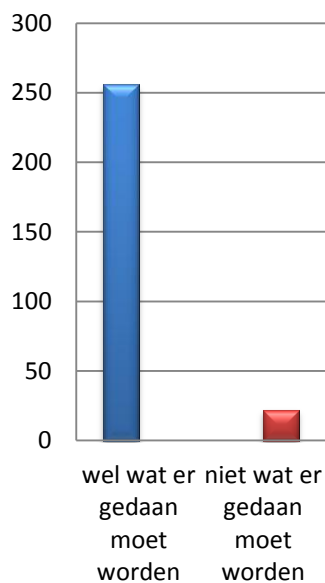
Tabel 2

58

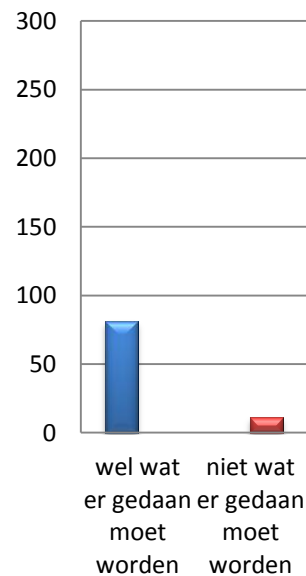
Leerlingen: De opdrachten van het oefenblad of opdrachtkaartje vind ik			
		Novoskript	Schrift
groep 4	moeilijk	18	3
	makkelijk	50	23
groep 5	moeilijk	17	6
	makkelijk	46	13
groep 6	moeilijk	23	3
	makkelijk	41	19
groep 7	moeilijk	7	2
	makkelijk	39	12
groep 8	moeilijk	3	
	makkelijk	52	9

Tabel 3

Bij de opdracht weet een Novoskript-leerling

Bij de opdracht weet een Schrift-leerling

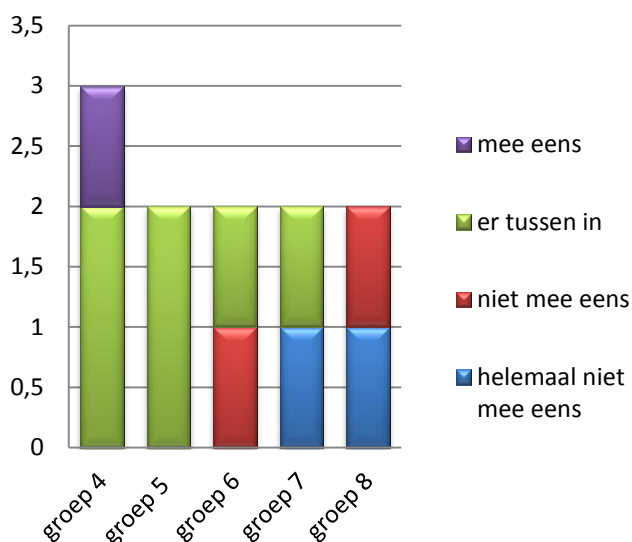
Leerlingen: De opdrachten van het oefenblad of opdrachtkaartje vind ik			
		Novoskript	Schrift
groep 4	wat ik doen moet	62	21
	niet wat ik doen moet	6	5
groep 5	wat ik doen moet	54	17
	niet wat ik doen moet	7	2
groep 6	wat ik doen moet	56	22
	niet wat ik doen moet	3	12
groep 7	wat ik doen moet	32	1
	niet wat ik doen moet	3	12
groep 8	wat ik doen moet	52	9
	niet wat ik doen moet	3	

Tabel 4

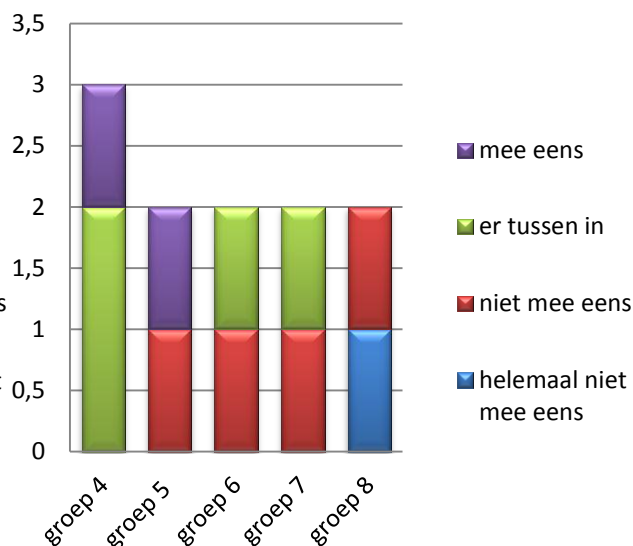
De schrijfopdrachten worden door de meeste leerlingen makkelijk gevonden en ze weten wat er gedaan moet worden (tabel 2; 3). Onduidelijk is of dat mede door de uitleg van de leerkracht komt of dat er eisen aan het resultaat worden gesteld. Het grootste deel van de Novoskript-leerlingen uit groep 7 vindt de opdrachten niet leuk (tabel 2). Van de Schrift-leerlingen uit groep 7 en 8 verschillen hierover van meningen. Door Novoskript-leerkrachten wordt vanaf groep 4 getwijfeld over het uitdagende karakter, de doelmatigheid en de inzetbaarheid van de opdrachten. Vanaf groep 5-6 wordt het steeds minder uitdagend genoemd (tabel 5).

De volgende grafiekjes tonen de mening van de leerkracht per jaargroep in percentages.

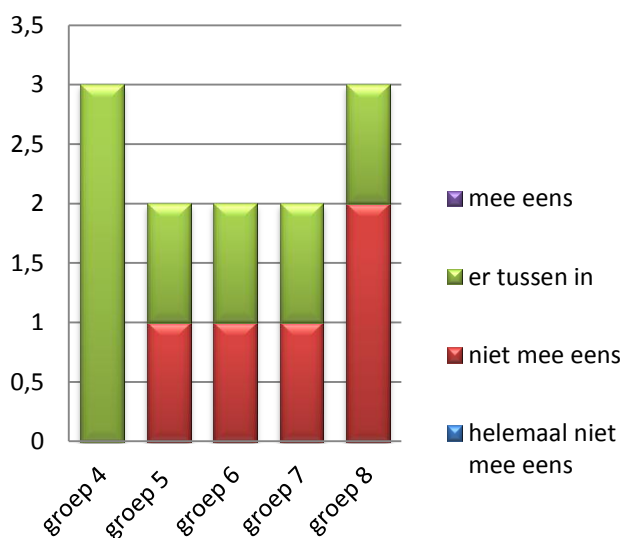
**Novoskript-leerkrachten:
De opdrachten van de schrijfles
zijn voor mijn groep uitdagend.**

**Novoskript-leerkrachten:
De opdrachten van de schrijfles
zijn doelmatig.**

**Novoskript-leerkrachten:
De opdrachten van de schrijfles
zijn goed inzetbaar.**

In tabel 5 zijn van vraag twee en drie de antwoorden van alle respondenten verwerkt. Bij de overige vragen alleen die van de schrijfflesgevende leerkrachten, omdat zij hiermee te maken hebben.

leerkrachten Novoskript	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens
Het organiseren van de schrijffles is lastig		2	2	4	2
Het is belangrijk dat leerkrachten schrijven volgens de methodeletter	1	2	1	6	9
De leerkracht moet het goede voorbeeld geven				7	11
De opdrachten van de schrijffles zijn voor mijn groep uitdagend	2	2	7	1	
De opdrachten zijn doelmatig		5	4	2	
De opdrachten zijn goed inzetbaar			5	7	
De handleiding geeft duidelijk aan hoe de schrijfflessen eruit moeten zien		2	3	6	
Het is belangrijk om de methode te volgen		1	4	6	

Tabel 5

De meeste Novoskript-leerkrachten ervaren het organiseren van de schrijffles als lastig. Ze zien het belang in schrijven volgens de methodeletter en het geven van het goede voorbeeld. De handleiding geeft duidelijk aan hoe de schrijfflessen eruit moeten zien. Het volgen van de methode vindt de meerderheid belangrijk, bijna de helft twijfelt. In de methode staat dat met behulp van een eenvoudig leerlingvolgsysteem het schrijfresultaat en de schrijfmotoriek wordt beoordeeld (§ 2.6).

In tabel 6 en 7 staan de opmerkingen van de leerkrachten over het gebruik van de handleiding en het volgen van de methode.

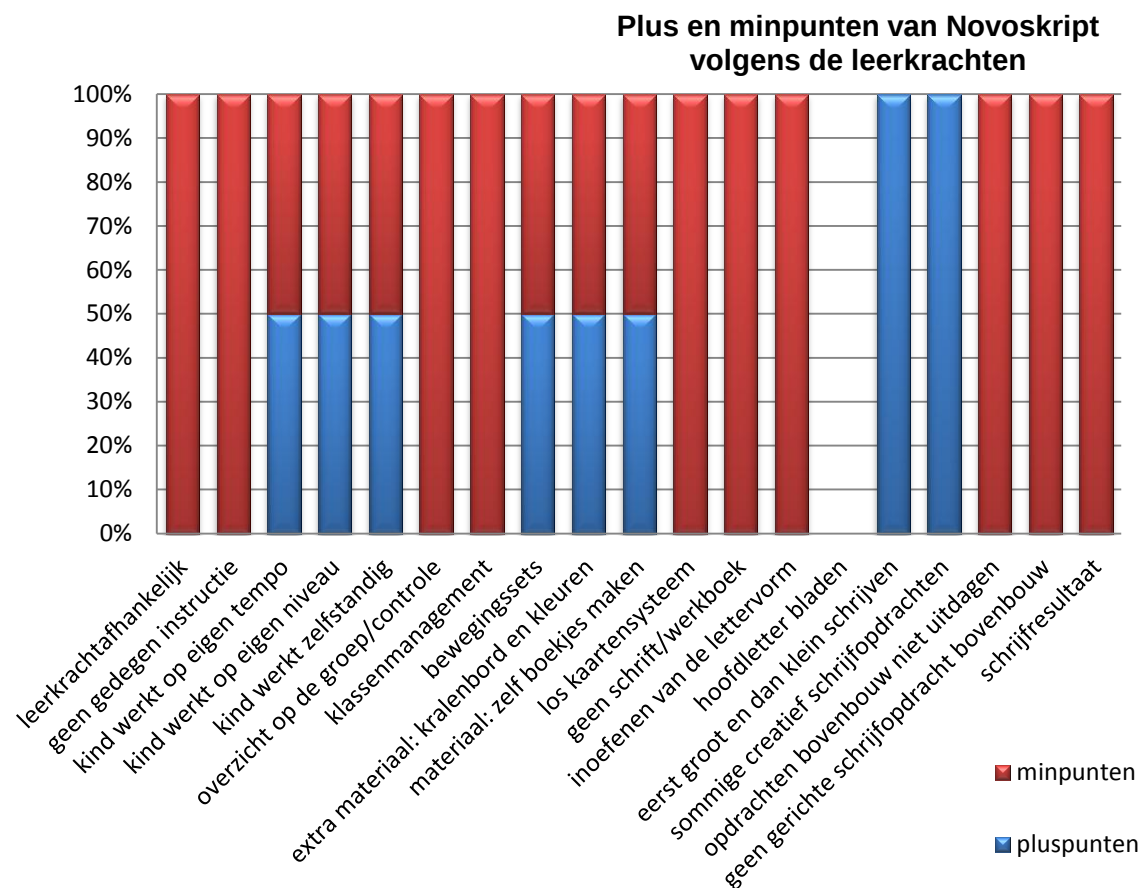
	ik gebruik de handleiding wel vaak	Ik gebruik de handleiding niet vaak
groep 4		Omdat er een aanpassing is gemaakt mbt de volgorde van het aanbieden van de verbindingen.
		Niet veel, omdat het me niet veel verder helpt bij de les.
		Ik heb geen handleiding
groep 5	Tijdens het inoefenen van de hoofdletters en herhalen van de moeilijke verbindingen.	Nu niet, omdat we nog te weinig geoefend hebben met de hoofdletters.
groep 6		Onduidelijk. Niet uitdagend.
		Veel te uitgebreid en kost teveel tijd.
groep 7		Zeer bewerkelijk. Te bewerkelijk.
		Ik niet veel uit de methode doe.
groep 8		Omdat ik er geen tips/hulp in kan vinden.
		Omdat ik weinig met deze methode werk. Door tijdgebrek is schrijven vaak opvulling.

Tabel 6

	volgt de methode	volgt de methode niet
groep 4		We hebben veel dingen aangepast in de loop der jaren.
groep 5		Ik ben nu bezig om een portfolio aan te leggen, zodat de kinderen zelf kunnen zien welke letters ze hebben geoefend en hoe ze dat hebben geschreven.
groep 6		Uitbreiding dmv eigen werkbladen / opdrachten, omdat ik de stof anders niet voldoende vind.
		Andere opdrachten die wat leuker zijn.
groep 7		Ik stop een aantal schrijfoefeningen in de weektaak, omdat dan op eigen tempo kan worden geoefend!
		Voor het inoefenen doe ik anders, omdat het me aan tijd ontbreekt.
groep 8		Af en toe in de weektaak.
		Omdat ik weinig met deze methode werk. Door tijdgebrek is schrijven vaak opvulling.

Tabel 7

Vanuit de groepen 4 en 5 zijn de meeste opmerking gekomen met betrekking tot de plus- en minpunten die terug te vinden zijn links in de grafiek. In bijlage 19 zijn de antwoorden van de leerkrachten letterlijk uitgeschreven.

Uit bovenstaande tabellen en de grafiek blijkt dat de Novoskript-leerkrachten de methode als intensief om mee te werken ervaren en lastig om te organiseren. Het ontbreken van een werkboek/schrift is een nadeel, het losse kaartensysteem maakt de schrijfles onoverzichtelijk. Het inoefenen van de letters en het schrijfresultaat zou beter kunnen. De bewegingssets zijn tijdsintensief. De handleiding geeft duidelijk aan hoe de schrijflessen eruit moeten zien, maar wordt maar door één leerkracht vaak gebruikt. Het geeft geen tips of hulp voor de invulling van de schrijfles. De handleiding ervaren de leerkrachten als onduidelijk en niet uitdagend. Er zijn aanpassingen gemaakt, waardoor de handleiding niet meer aansluit. Een gedegen instructie wordt gemist. Over het nut van het volgen van de methode is twijfel, niemand doet het. Ik denk dat werken met een methode op schoolniveau moet plaatsvinden. Een werkgroep zou zich kunnen verdiepen in de negatieve klanken van de methode en een voorstel kunnen doen om de methode toch goed in te kunnen zetten.

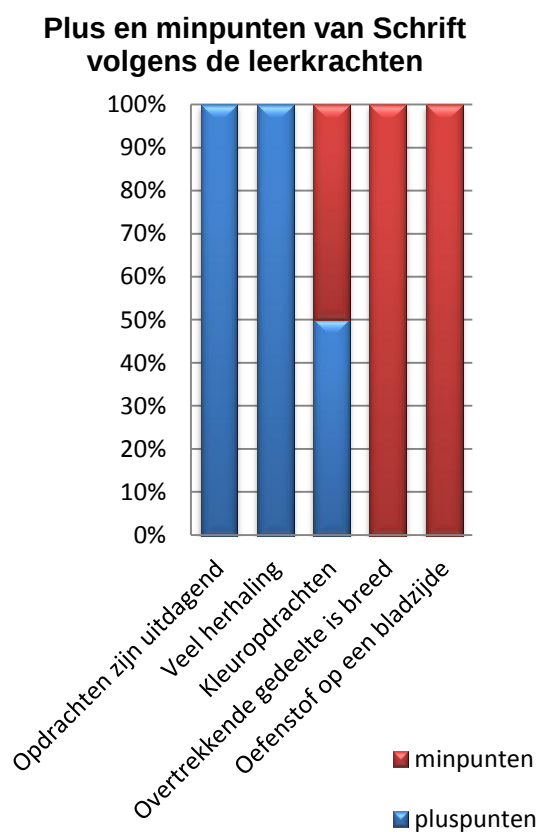
De gegevens van de vier Schrift-leerkrachten die schrijfles geven zijn in tabel 8 verwerkt.

Leerkrachten Schrift	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens
Het organiseren van de schrijfles is lastig		1		2	1
Het is belangrijk dat leerkrachten schrijven volgens de methodeletter		1	2	2	
De leerkracht moet het goede voorbeeld geven		1	1	3	
De opdrachten van de schrijfles zijn voor mijn groep uitdagend	2			2	
De opdrachten zijn doelmatig	1		2	2	
De opdrachten zijn goed inzetbaar	2	1		2	
De handleiding geeft duidelijk aan hoe de schrijflessen eruit moeten zien			1	1	1
Het is belangrijk om de methode te volgen		2	1		

Tabel 8

Van deze Schrift-leerkrachten ervaren de meeste het organiseren van de schrijfles als lastig. De meningen zijn verdeeld over het belang van het schrijven volgens de methodeletter. Het van het goede voorbeeld vinden de meeste leerkrachten belangrijk. Tweederde van de leerkrachten vinden dat de handleiding duidelijk aangeeft hoe de schrijflessen eruit moeten zien, maar vindt het volgen van de methode niet belangrijk. De helft vindt de opdrachten niet uitdagend, niet doelmatig en niet goed inzetbaar. De meningen van de leerkrachten zijn verdeeld over het belang van het volgen van de methode.

Over de plus- en minpunten van Schrift zijn alleen gegevens van groep 4 binnengekomen.

In bijlage 20 zijn de antwoorden uitgeschreven.

4.5 Wat is er onderzocht op het gebied van motoriek en handschriftonderwijs?

Internationaal en nationaal onderzoek naar de motorische ontwikkeling, het schrijfsresultaat en de methode Novoskript (§ 2.5) heeft nauwelijks invloed gehad op de huidige schrijfmethode en de leerkrachten die aan dit onderzoek hebben meegedaan.

Alleen de schrijfmethode Schrift werkt volgens de vernieuwde inzichten. Schrift en Novoskript zijn beide vrij nieuw (2000 en 2004) maar zijn gebaseerd op tegenovergestelde visies.

De Novoskript-leerkrachten zijn na het onderzoek op hun school (Klaver, 2009) nog steeds ontevreden over de methode (§ 4.4).

Tabel 9 geeft aan in hoeverre de geënquêteerde leerkrachten/IB-ers bekend zijn met de ontwikkelingen in het handschriftonderwijs.

De Novoskript-respondenten en enkele Schrift-leerkrachten zijn niet bekend met de vernieuwde inzichten ten aanzien van motorische ontwikkeling (§ 2.5). Het kleingrafische werken zal, naar hun idee, pas in groep 3 geoefend moeten worden. Over het belang van het aanleren van de driepuntspengreep in de kleutergroep zijn de meningen verdeeld. De Schrift-leerkrachten vinden het wel belangrijk om de driepuntspengreep voorafgaande aan groep 3 te leren.

Leerkrachten Novoskript	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	ja
Handschrift moet voor iedereen makkelijk leesbaar zijn	1	1	1	4	10	
Motoriek van vingers/hand/pols pas oefenen na ontwikkelen van romp/schouder motoriek			5	7	5	
Kleingrafische oefeningen na groep 1-2		1	2	9	5	
Aanleren van de driepuntspengreep pas in groep 3	4	4	4	5	4	
Feedback op het schrijfresultaat is belangrijk		1	2	10	4	
Handschriftkwaliteit van groepen 4-8 gaat in stijgende lijn	4	8	4	1		
Reflectie op de gegeven les						2
Bespreken van veel voorkomende fouten						7
Feedback in het schrift						7
Feedback meteen na iedere opdracht						1
Individuele feedback						2
Leerkrachten Schrift	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	ja
Handschrift moet voor iedereen makkelijk leesbaar zijn				4	1	
Motoriek van vingers/hand/pols pas oefenen na ontwikkelen van romp/schouder motoriek		1	1	2	1	
Kleingrafische oefeningen na groep 1-2				4	1	
Aanleren van de driepuntspengreep pas in groep 3	1	4				
Feedback op het schrijfresultaat is belangrijk					5	
Handschriftkwaliteit van groepen 4-8 gaat in stijgende lijn		2	2	1		
Reflectie op de gegeven les						
Bespreken van veel voorkomende fouten						
Feedback in het schrift						3
Feedback meteen na iedere opdracht						
Individuele feedback						1

Tabel 9

4.6 Op welke wijze en plaats in de leerlijn werken de methodes aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift?

Hier komen de lesstructuur, het leerlingvolgsysteem en de handschriftbegeleiding in de vorm van feedback en reflectie aan de orde. Duidelijk wordt welk schrijfmateriaal leerlingen gebruiken en waarom daarvoor is gekozen.

Leerkrachten: Lesstructuur en voordoen van de opdracht	Novoskript	Schrift
De schrijfles bevat een terugblik	5	
De schrijfles bevat een orientatie	3	1
De schrijfles bevat een uitleg	9	2
De schrijfles bevat begeleide inoefening	4	2
De schrijfles bevat verlengde instructie		
De schrijfles bevat zelfstandig werken	10	3
De schrijfles bevat een vooruitblik	2	
Begeleiden tijdens zelfstandig werken	1	
Gebruikt bij voordoen het krijtbord	1	
Gebruikt bij voordoen het white-board	3	
Gebruikt bij voordoen het digibord	9	
Doet voor op het blad van het kind zelf	1	
Gebruikt een voorbeeldbladen	1	
Doet de opdracht voor in de lucht	1	

Tabel 10

Het lesmodel van Novoskript is gericht op zelfstandig werken (§ 2.6).

De leerkrachten vinden dat zowel een voor- als nadeel. Het instructiemoment is te kort en door het zelfstandig werken raakt het overzicht verloren. Ongeveer de helft werkt met een terugblik bij aanvang van de les. Meestal wordt de opdracht uitgelegd en voorgedaan op het digibord, waarna de leerlingen zelfstandig aan het werk gaan.

Schrift werkt met het ADI-model, waarbij de begeleide inoefening belangrijk is om het inslijpen van fouten te voorkomen.

Ik vind het belangrijk dat er een duidelijke instructie is en bij het zelfstandig werken de leerlingen door directe en gerichte feedback geholpen worden bij het verbeteren van het handschrift (Hamerling, Scholten, Buuren & Arts, 2004-2009; Scholten & Hamerling, 2010b).

In de Novoskript-handleiding staat dat aan zelfreflectie wordt gedaan met behulp van de 'toppers- en stoppersstrategie' en het portfolio. Reflectie op andermans werk leidt tot een kritische schrijfhouding (§ 2.6).

Leerkrachten Novoskript	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	onbekend
Een portfolio of leerlingzelfvolgsysteem is nuttig als leerlingvolgsysteem		2	10	2	1	2
Vakoverstijgende feedback is nodig			4	11	2	
Systematisch werken met leerlingvolgsysteem is haalbaar	1	5	7	2		1
Reflecteren van leerlingen op eigen werk is effectief			1	10		
Werken met zelfreflectie is zinvol voor de handschriftvorming		1	1	9		
De 'topper- en stoppersstrategie' helpt leerlingen bij het beoordelen van het handschrift			2	3		9
Leerlingen elkaars werk laten beoordelen leidt tot verbetering van het schrijfresultaat	4	4	3			

Tabel 11

De Novoskript-leerkrachten beamen dat reflecteren op eigen werk zinvol is voor handschriftvorming. Het werken met de 'topper- en stopperstrategie' is lang niet bij iedereen bekend en of het leerlingen helpt bij het beoordelen van het handschrift vinden ze twijfelachtig. Ik maak hieruit op dat de leerkrachten de methode niet goed kennen en niet op de juiste manier inzetten. Het verbeteren van elkaars werk heeft volgens hen geen positieve invloed op het verbeteren van het schrijfresultaat. Feedback geven op het schrijfresultaat vinden ze belangrijk. Dat gebeurt veelal in het schrift (tabel 9). Vakoverstijgende feedback vinden ze noodzakelijk (tabel 11).

In de handleiding van Schrift staat dat de leerlingen iedere les met behulp van reflectievragen het schrijfsresultaat kunnen beoordelen (§ 2.6). Het belang van gerichte feedback wordt in de handleiding genoemd. Er zijn schrijflessen tot en met groep 8 in de methode opgenomen en de handschriftcriteria zijn belangrijk om de leesbaarheid te vergroten.

Leerkrachten Schrift	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	onbekend
Een portfolio of leerlingzelfvolgsysteem is nuttig als leerlingvolgsysteem	1	1	2			
Vakoverstijgende feedback is nodig			1	3	1	
Systematisch werken met leerlingvolgsysteem is haalbaar		2	2	1		
Reflecteren van leerlingen op eigen werk is effectief				3	1	
Werken met zelfreflectie is zinvol voor de handschriftvorming		1		2	1	
De 'topper- en stoppersstrategie' helpt leerlingen bij het beoordelen van het handschrift			1	1		1
Leerlingen elkaars werk laten beoordelen leidt tot verbetering van het schrijfsresultaat		1	1	1		

Tabel 12

De Schrift-leerkrachten vinden het maken van een portfolio niet erg nuttig als leerlingvolgsysteem. Er wordt getwijfeld over de haalbaarheid van een leerlingvolgsysteem. Bijna allemaal vinden ze vakoverstijgende feedback nodig. Het reflecteren van leerlingen op eigen werk zien ze als effectief en tweederde vindt het zinvol voor de handschriftvorming. Over het verbeteren van het schrijfsresultaat door elkaars werk te laten beoordelen zijn de meningen verdeeld.

In tabel 13 wordt duidelijk dat de Novoskript-leerlingen het kiezen van de mooist geschreven letter tot groep 7 moeilijk vinden. Het aanwijzen van de niet helemaal goed geschreven letter gaat makkelijker, zeker in de groepen 7 en 8 (tabel 14). Ik vraag me af of de criteria waaraan de letter moet voldoen wordt uitgelegd en of het beoordelen van letters geoefend wordt.

Leerlingen: Kiezen welke letter ik het mooist heb geschreven vind ik dat			
		Novoskript	Schrift
groep 4	moeilijk	44	13
	makkelijk	24	15
groep 5	moeilijk	35	10
	makkelijk	27	8
groep 6	moeilijk	35	8
	makkelijk	25	14
groep 7	moeilijk	27	3
	makkelijk	29	11
groep 8	moeilijk	24	4
	makkelijk	29	6

Tabel 13

Leerlingen: Kiezen welke letter ik niet helemaal goed heb geschreven vind ik dat			
		Novoskript	Schrift
groep 4	moeilijk	22	11
	makkelijk	46	17
groep 5	moeilijk	27	9
	makkelijk	34	9
groep 6	moeilijk	21	6
	makkelijk	38	16
groep 7	moeilijk	10	3
	makkelijk	46	11
groep 8	moeilijk	8	3
	makkelijk	46	7

Tabel 14

Uit tabel13 blijkt dat ongeveer de helft van de Schrift-leerlingen het kiezen van de mooist geschreven letter makkelijk vindt. Het aanwijzen van niet helemaal goed geschreven letters levert de Schrift-leerlingen van groep 5 wat moeite (tabel 14).

Leerkrachten Novoskript	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	onbekend
Het schrijfresultaat van mijn groep is voldoende tot goed		9	5	3		
Leerkrachten Schrift	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	onbekend
Het schrijfresultaat van mijn groep is voldoende tot goed	1	2	2			

Tabel 15

De Novoskript-leerkrachten vinden het schrijfresultaat van hun leerlingen veelal niet voldoende tot goed.

72

De Schrift-leerkrachten vinden het schrijfresultaat van de leerlingen uit hun groep niet voldoende tot goed.

Leerlingen: De leerkracht zegt over mijn schrijven		Novoskript	Schrift
groep 4	wat ik goed doe en hoe ik de letters moet schrijven	65	25
	wat ik slordig doe en het netter moet schrijven	1	2
groep 5	wat ik goed doe en hoe ik de letters moet schrijven	51	15
	wat ik slordig doe en het netter moet schrijven	11	3
groep 6	wat ik goed doe en hoe ik de letters moet schrijven	36	11
	wat ik slordig doe en het netter moet schrijven	11	7
	niets	16	5
groep 7	wat ik goed doe en hoe ik de letters moet schrijven	36	6
	wat ik slordig doe en het netter moet schrijven	11	2
	niets	16	5
groep 8	wat ik goed doe en hoe ik de letters moet schrijven	15	3
	wat ik slordig doe en het netter moet schrijven	12	4
	niets	29	2

Tabel 16

Op beide scholen zegt de leerkracht tot groep 7 wat de leerlingen goed doen en hoe ze de letters moeten schrijven.

Bij Novoskript is dat in groep 7 ook nog het geval. In groep 8 van Novoskript wordt meestal niets gezegd.

Volgens de Schrift-leerlingen wordt door de leerkracht gezegd wat ze goed doen en krijgen ze aanwijzingen tot groep 7. De leerlingen van groep 8 geven aan dat de leerkracht meestal niets zegt over hun schrijven.

Leerlingen: De leerkracht vindt dat ik		Novoskript	Schrift
groep 4	sommige letters beter moet schrijven	25	12
	netjes schrijf	43	14
groep 5	sommige letters beter moet schrijven	19	10
	netjes schrijf	46	9
groep 6	sommige letters beter moet schrijven	36	8
	netjes schrijf	23	15
groep 7	sommige letters beter moet schrijven	39	8
	netjes schrijf	17	5
groep 8	sommige letters beter moet schrijven	18	5
	netjes schrijf	36	4

Tabel 17

Over het schrijfresultaat bestaat onduidelijkheid tussen de leerkrachten en leerlingen. De leerkrachten vinden over het algemeen het schrijfresultaat niet voldoende tot goed.

De meeste Novoskript-leerlingen geven in de groepen 4, 5 en 8 aan dat ze volgens de leerkracht netjes schrijven. In de groepen 6 en 7 krijgen de meeste leerlingen te horen dat ze sommige letters beter moeten schrijven.

Bij de Schrift-leerlingen krijgt ongeveer de helft in de groepen 4, 5, 7 en 8 te horen dat ze netjes schrijven.

Leerlingen: De leerkracht vindt dat ik		Novoskript	Schrift
	te snel schrijf	15	5
groep 4	te langzaam schrijf	1	1
	het goed doe	52	21
	te snel schrijf	11	8
groep 5	te langzaam schrijf	4	
	het goed doe	44	10
	te snel schrijf	21	6
groep 6	te langzaam schrijf	2	1
	het goed doe	37	16
	te snel schrijf	21	5
groep 7	te langzaam schrijf	6	2
	het goed doe	30	5
	te snel schrijf	17	2
groep 8	te langzaam schrijf	3	
	het goed doe	34	7

Tabel 18

Te langzaam schrijven komt volgens de leerlingen op beide scholen weinig voor. In groep 7 zegt de helft van de leerlingen dat ze volgens de leerkracht te snel schrijft.

Leerkrachten en leerlingen: Er wordt geschreven met				
	Novoskript		Schrift	
	aantal groepen	aantal leerlingen	aantal groepen	aantal leerlingen
potlood	3	227	2	72
driehoekig potlood		23		5
vulpotlood		56		20
balpen		135	1	47
gelpen		29		12
vulpen/vulpotlood	2		1	34
vulpen	4	211		27
stabilo	2			4
fineliner		4		

Tabel 19

In bijlage 21 is de uitgebreide analyse opgenomen.

76

De Novoskript/methode stelt voor om te schrijven met vulpotlood, vulpen of gelpen. In groep 7 in plaats van de gelpen een fineliner (bijlage 5).

In de praktijk wordt het meest geschreven met potlood, vulpotlood, vulpen. De Novoskript-school heeft over het materiaal een schoolbrede afspraak gemaakt (tabel 20). De Novoskript-leerlingen noemen daar de balpen nog bij. De Novoskript-leerkrachten geven de stabilo als aanvulling.

De Schriftmethode heeft een duidelijke mening over schrijven met potlood en balpen, beide wordt afgeraden. Fijnschrijvende vulpotlood, vulpen of gelpen wordt aangeraden (bijlage 5)

Er wordt het meest geschreven met potlood, vulpotlood en vulpen. De Schrift-leerlingen noemen als extra de balpen.

Opvallend is dat het gewone potlood op beide scholen het meest gebruikte schrijfmateriaal is, terwijl het door de methodes niet wordt aangeraden, of zelfs afgeraden! (§ 2.8)

	De leerlingen schrijven met een	Daarvoor is door de Novoskript-leerkracht gekozen, omdat
groep 4	potlood	het uitgegumd kan worden.
		het lichter is, niet vlekt en ze uit kunnen gummen.
		geen idee waarom hiervoor gekozen is.
groep 5	vulpen, sommige met potlood.	in groep 5 beginnen de kinderen met het schrijven met vulpen. Nog niet iedereen is toe aan deze manier van schrijven (teveel foutjes). Dus sommige kinderen oefenen nog met potlood.
	De eerste helft van groep 5 nog met potlood, daarna met vulpen	dit een schoolafpraak is.
groep 6	vulpen	dat het handschrift verbetert!
groep 7	vulpen	ze hiermee netter schrijven.
groep 8	vulpen of stabilo	dat het handschrift ten goede komt.
	De leerlingen schrijven met een	Daarvoor is door de Schrift-leerkrachten gekozen, omdat
groep 4	dun vulpotlood	de druk die je op het potlood kan uitvoeren. Druk je te hard dan breekt de punt te vaak.
	vulpotlood	dit een zeer dunne lijn kan maken en het eventueel uitgegumd kan worden. We zijn nog zoekende naar een pen, die ook dun kan schrijven. (Hier vraagt het schrift om, anders past het er niet tussen)
groep 5	potlood	ik ben net in deze groep begonnen en laat ze allemaal hiermee schrijven om te kijken of dat wel netjes gaat. Als dit lukt, dan mogen ze weer met pen.
groep 8	pen	ze dat moeten leren.

Tabel 20

4.7 Welke criteria bepalen of het resultaat van het handschrift voldoende is?

Novoskript geeft criteria waaraan het schrijfresultaat moet voldoen (bijlage 6; § 2.7). Schrift heeft vijf duidelijke criteria opgesteld die als een rode lijn door de methode lopen (bijlage 6).

Leerkrachten: Ik let bij het schrijfresultaat op	Novoskript	Schrift
leesbaarheid	14	3
uitgevulde rompzone	12	3
voldoende rechte letterdelen	3	
alle neerhalen even schuin	5	
romp meer hoog dan breed	13	
regelmatige letterafstand	12	2
regelmatige woordafstand	1	3
zonder kramp geschreven	2	1
stokletters korten dan lusletters	1	
startpositie ten opzichte van hoofdletter	1	
lesdoel		1

De meeste leerkrachten letten vooral op: leesbaarheid, uitgevulde rompzone en de regelmatige woordafstand. Daarbij letten er een behoorlijk aantal Novoskript-respondenten op de romphoogte en -breedte.

De meeste Schrift-respondenten kijken ook naar de regelmatige woordafstand.

Leerkrachten: Beoordelen van handschrift	Novoskript	Schrift
voldoende gegeven voor voldoende schrift	15	5
voldoende gegeven voor onvoldoende schrift	1	1
matig gegeven voor onvoldoende schrift	10	2
onvoldoende gegeven voor onvoldoende schrift	7	2
voldoende gegeven bij matig schrift	10	3
matig gegeven bij matig schrift	9	2

Novoskript-respondenten beoordelen mild bij verticale rompvervuiling. Bijna de helft waardeert 'onvoldoende schrift' als 'matig' en 'matig schrift' als 'voldoende'.

Ook de Schrift-leerkrachten beoordelen 'voldoende' bij 'matig' en 'matig' voor 'onvoldoende' schrift.

Eén van beide scholen beoordeelt 'onvoldoende' schrift nog als 'voldoende'.

79

Leerlingen: Tekst die het prettigst leest	Novoskript	Schrift
voldoende schrift	190	59
matig schrift	107	29
onvoldoende schrift	1	5

De leerlingen vinden 'voldoende' en 'matige' schrift het prettigst lezen.

Hieruit blijkt te dat beoordelen van handschrift subjectief is. Mijn beoordeling van de schriften is vergeleken met die van de leerkrachten laag, dat maakte me aan het twijfelen over mijn schriftbeoordeling. In bijlage 22 staat het schrijfresultaat van een hele groep 8 die met de Schrift-methode hebben leren schrijven. Hieraan is duidelijk te zien dat het voldoende is (Stichting Schriftontwikkeling, 2012).

	Leerlingen: netjes schrijven moeten letters	Bij	Novoskript	Schrift
groep 6	op de lijn staan		30	11
	op de lijn staan en ongeveer even groot zijn		29	11
groep 7	op de lijn staan		20	8
	op de lijn staan en ongeveer even groot zijn		36	6
groep 8	op de lijn staan		25	2
	op de lijn staan en ongeveer even groot zijn		29	8

Ongeveer de helft van de leerlingen weet dat het uitvullen van de rompzone positief bijdraagt aan het schrijfresultaat.

Bij het schriftbeoordelen blijkt dat 82 tot 100% van alle leerlingen niet voldoet aan het criterium van het rompzone uitvullen (§ 4.1.6).

4.8 Op welke manier kan Remedial Teaching het handschrift in groep 8 positief beïnvloeden?

Door gebrek aan kennis over schrijven en herkennen van schrijfproblemen wordt te snel doorverwezen naar de (kinder)fysiotherapeut (§ 2.8). Extra instructie van lettervormgeving en gerichte feedback zijn belangrijk bij schrijfproblemen. Het gebruik van grippers wordt door afgeraden door de Schriftmakers (§ 2.8).

Leerkrachten:	Novoskript	Schrift
Ik heb genoeg kennis om schrijfproblemen te herkennen	11	1
Ik heb niet genoeg kennis om schrijfproblemen te herkennen	2	4
Ik vind het belangrijk dat er iets aan schrijfproblemen wordt gedaan?	15	4

Tabel 21

Leerkrachten: Leerlingen in mijn groep met schrijfproblemen hebben	Novoskript	Schrift
een onleesbaar handschrift	11	3
een traag handschrift	3	1
pijn/vermoeidheid bij het schrijven		
een gebrekkige cognitie	3	
een verkeerde schrijfhouding	8	2
een verkeerde pengreep	4	2
een slecht nauwkeurigheidsbeeld	5	2

Tabel 22

Leerkrachten Novoskript	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	onbekend
Leerlingen met 'foute' pengreep hebben een slecht handschrift	2	8	6		1	
Leerkrachten Schrift	helemaal niet mee eens	niet mee eens	er tussen in	mee eens	helemaal mee eens	onbekend
Leerlingen met 'foute' pengreep hebben een slecht handschrift		2	3			

Tabel 23

Bijna alle Novoskript-leerkrachten vindt dat ze over voldoende kennis beschikken om schrijfproblemen te herkennen. Ik vraag me af waarom ik zoveel onvoldoende handschrift aantref. Het herkennen is één, er iets mee doen is twee. Alle leerkrachten vinden dat er iets aan schrijfproblemen moet worden gedaan (tabel 21). Een onleesbaar handschrift wordt het meest genoemd als schrijfprobleem in hun groep. Daarnaast wordt een verkeerde schrijfhouding en slecht nauwkeurigheidsbeeld genoemd (tabel 22). Een 'foute' pengreep hoeft volgens de leerkrachten niet tot slecht handschrift te leiden (tabel 23).

Leerkrachten: Bij schrijfproblemen ga ik over tot	Novoskript	Schrift
letterfilmpjes		
raadplegen van het RT-katern		
de schrijfrijsheidstoets		
de zone-trajecttoets		
de grafo-cognitieve toets		
een handschrift procesanalyse		
een toets om het schrijfresultaat te bekijken	1	
een observatie voor de schrijfhouding en schrijfbeweging	10	3
doorverwijzen naar de Remedial Teacher	1	
doorverwijzen naar de Intern Begeleider	6	2
doorverwijzen naar de (kinder)fysiotherapeut	8	3
kind apart nemen en letters oefenen	1	
zelf kijken wat er aan te doen is	1	

Tabel 24

Na het signaleren van het schrijfprobleem gaan de meeste leerkrachten over tot een observatie van de schrijfhouding en -beweging. Onduidelijk is of dat gebeurt met een observatieformulier en daarna actie wordt ondernomen om houding en beweging te corrigeren. Er wordt door leerkrachten iets vaker doorverwezen naar de (kinder)fysiotherapeut dan naar de RT/IB-er.

Leerkrachten: Bij schrijfproblemen zet ik de volgende hulpmiddelen in	Novoskript	Schrift
schrift met hulplijntjes	5	1
driehoekig potlood	1	2
gumpotlood		
verzwaard potlood		
ringpen		
onderlaag voor onder een werkvel		
computer/laptop		
antislopmat voor op de stoelzitting	1	
tafel met buikuitsparing		
zitkussen	1	
zitbal		
gripper	4	2
stabilo	1	1
oefenblad	1	1

Tabel 25

Bij schrijfproblemen wordt door de Novoskript-leerkrachten als oplossing gekozen voor schriften met hulplijntjes en grippers. De Novoskript IB-ers nemen geen toetsen met betrekking tot de handschriftontwikkeling af. Van de vijf Schrift-leerkrachten die reageerden, kiezen er twee voor het driehoekige potlood en een gripper als oplossing voor het schrijfprobleem (tabel 25). Ik vind dit onbegrijpelijk. Het slechte resultaat wordt afgeschoven op de methode, er wordt voorbijgegaan aan de attitude op schoolniveau.

Op beide scholen wordt niet handelingsgericht gewerkt ten aanzien van het handschriftonderwijs. Bij het handelingsgericht werken kan op niveau 1 de RT-er de leerkrachten instrueren over het handschriftonderwijs. De aanbevelingen aan het eind van dit hoofdstuk kunnen daarbij dienst doen. Om zicht te krijgen op het schrijfresultaat van een hele groep is de schriftbeoordeling een goede start (niveau 2). Bij leerlingen die na goede instructie toch onvoldoende schrijfresultaat hebben kan de RT-er op niveau 3 gericht onderzoek doen naar de mogelijke oorzaak en oplossingen. Zo nodig kan in niveau 4 door de RT-er een individueel handelingsplan worden uitgevoerd. Wanneer dit nog niet tot een gewenste verbetering leidt is in ieder geval de hulpvraag duidelijk en kan in niveau 5 de leerling worden doorverwezen.

4.9 Losse opmerkingen van leerkrachten bij de enquête

Opmerkingen van Novoskript leerkrachten over het schrijfonderwijs	
groep 4	Ik denk dat het goed is om onze methode te bekijken en eventueel op zoek te gaan naar een andere methode.
	We gaan de komende jaren inventariseren of we met deze methode doorgaan. Een andere methode zou ik prettig vinden. Het handschrift van de kinderen via deze methode is voldoende, ik zou het mooier willen.
	Ik vond het lastig om deze enquête in te vullen, omdat ik zelf geen schrijfles geef. In groep 3 geef ik een deel van het jaar schrijfles van cijfers.
	Ik zou graag een andere methode willen. Deze is te veel leerkracht gestuurd. We hebben zelf schriften moeten maken, omdat die er niet waren.
groep 5	Veel kinderen hebben ook meer tijd nodig voor het schrijven. Minder haast komt het handschrift ook ten goede.
groep 7	Helaas hebben we niet veel tijd om veel aandacht aan het (creatieve) schrijven te besteden. Kinderen beginnen hun eigen handschrift te ontwikkelen en dan kosten schrijflessen te veel moeite en tijd. Als het goed leesbaar is, is dat genoeg. Af en toe leggen we weer even extra aandacht op het handschrift. Klassikaal en individueel.

84

Opmerkingen van Schrift leerkrachten over het schrijfonderwijs	
groep 4	Motivatie bij de leerlingen neemt af voor het schrijfonderwijs. Tijdens de methodelessen valt het nog wel mee, in het vrije werk is het schrift een heel stuk minder.
	Er zijn 4 kinderen die blokschrift schrijven. In groep 3 of 4 bekijken we voor wie het aan elkaar schrijven niet is weggelegd. In overleg met ouders en kind nemen we die beslissing.
groep 8	We doen er te weinig aan! Daar zou ik graag verandering in zien! Voor verbetering vatbaar!

4.10 Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?

Mijn antwoord op de onderzoeksvraag is dat de methode Schrift het beste aan bijdraagt aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8. Alle aspecten die bijdragen aan een goed handschrift zitten in de methode Schrift. De methode is gebaseerd op nieuwe inzichten in de motorische ontwikkeling en is 'evidence based'. Er is een doorgaande lijn van de groepen 1-8. De lettervormgeving en handschriftcriteria spelen een belangrijke rol bij het leren schrijven en het onderhouden van het handschrift. Goede instructie, directe en gerichte feedback met als doel een makkelijk leesbaar handschrift. Hiermee wordt in de groepen 1-2 al begonnen, door kleingrafisch te werken en aandacht aan nauwkeurig waarnemen te schenken.

Het schrijfresultaat is op beide scholen onvoldoende (§ 4.1). Mijn onderzoek geeft daarom vanuit de praktijk geen antwoord op de hoofdvraag. Ik heb in plaats van de schrijfmethodes de kwaliteit van het handschriftonderwijs op beide scholen vergeleken. Wanneer er niet volgens de handleiding van een methode wordt gewerkt kan het schrijfresultaat niet als gevolg van de methode worden gezien. De methode valt of staat met de leerkracht die er mee werkt. In het artikel 'In hoeverre leerkrachtgedrag ertoe doet?' staat dat scholen 20% invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen. Daarvan wordt 67% van het effect (succes en falen) bepaald door de leerkracht (Frappant, 2010).

4.11 Aanbevelingen voor handschriftonderwijs ongeacht de methode waarmee wordt gewerkt

Als er schoolbreed afspraken gemaakt worden ten aanzien van de handschriftontwikkeling is er een doorgaande lijn die tot het onderhouden en verbeteren van het handschrift leidt. Hierbij kan een methode gebruikt worden, maar het is ook mogelijk om ongeacht de methode aandacht te schenken aan onderstaande punten.

- > gebruikte methodeletter door leerkrachten als voorbeeldfunctie
- > vijf belangrijkste handschriftcriteria
- > directe, gerichte feedback
- > vakoverstijgende feedback vanaf groep 6
- > (zelf)reflectie (andermans) werk
- > werken aan nauwkeurig waarnemen, eisen stellen
- > hulplijnen waar nodig
- > een leerlingvolgsysteem, bijvoorbeeld het zelfvolgschrift
- > voor doorverwijzen naar (kinder)fysiotherapeut eerst diagnosticeren
- > driepuntspengreep in de groepen 1-2 eisen
- > vulpotlood in plaats van een potlood
- > grippers achterwege laten
- > stabilo's vervangen door gelpennen.

Doordat er vanuit de leerkrachten weerstand is tegen de methode raad ik de werkgroep aan om zich te verdiepen in de negatieve klanken over de methode. Dat kan leiden tot een voorstel om de methode toch op schoolniveau goed in te zetten. Eventueel kan er een andere methode worden gezocht die met een werkboekje werkt, waardoor er meer structuur en overzicht in de leerlijn komt. Dit onderzoek schetst een actueel beeld over handschriftontwikkeling en het resultaat van handschriftonderwijs zonder goed inzetten van een methode.

Hoofdstuk 5 Reflectie en evaluatie

Ik ben enthousiast diep in het onderwerp gedoken. Om met anderen mijn bevindingen over handschriftontwikkeling te delen wilde ik veel informatie in het onderzoeksverslag zetten. Ik vond het lastig om de grote hoeveelheid aan informatie tot een logisch geheel te maken en dan ook nog binnen de grens van het aantal woorden te blijven.

Bij het krijgen van feedback was het moeilijk om uit de verdediging te komen. Ik ben onzeker, impulsief, eigenwijs en trek het liefst mijn eigen plan waar ik me aan hecht. Toch heb ik alle opmerkingen kritisch bekeken en aanpassingen gemaakt. Het samenwerken geeft naast irritatie ook de sturing die tot iets mooiers leidt. De feedback leidde tot beperken en verdiepen van het onderzoek. Het onderzoeksplan werd uitgebreid met een schrijflesobservatie die uiteindelijk niet mogelijk was. Bij het maken van de enquête heb ik veel gehad aan de critical friends om de vragen op eenzelfde manier te formuleren. Tijdens het uitwerken van de gegevens heb ik veel tijd gestoken in grafieken maken, die later voor de overzichtelijkheid toch weer in tabellen gezet moesten worden. Het werken met de gegevens heeft me wel het gevoel gegeven er helemaal in te zitten en ik ben er ook weer uitgekomen! Ook op het gebied van de grammatica en spelling heb ik veel steun gehad aan de critical friends. De neiging om in spreektaal te schrijven is groot. Ik wilde de lay-out zelf bepalen, maar moest me aan regels houden, dat voelde als een keurslijf.

Mijn voorkeur ging al snel uit naar de Schrift-methode en ik was teleurgesteld dat de onderzoeksschool daar niet beter mee scoorde en de methode niet juist inzet. Ik besefte dat mijn vooringenomen standpunt niet hoort bij een onderzoekende houding. Ik vind het lastig om iedereen in zijn waarde te laten gedurende het onderzoek.

Ik ben handiger geworden in het archiveren van kopieën, aantekeningen en werken met Word- en Excelbestanden. Dat voelt goed. Ik heb veel geleerd over het handschriftonderwijs en voel me in de rol van RT-er gesterkt door de nu aanwezige actuele kennis. Het maakt ook dat ik me irriteer aan stappen die genomen worden op basis van onvoldoende inzicht met betrekking tot handschriftontwikkeling.

Het onderzoek heeft mij een spiegel voorgehouden. Ik weet dat ik in de toekomst

alert moet zijn op mijn gedrag dat samenwerken in de weg kan staan en het kritisch kijken beïnvloedt. Het vertalen van de kennis naar de praktijk is een taak voor mij. Bij het terugkoppelen van de onderzoekgegevens zal ik met name de aanbevelingen doornemen en benadrukken dat op schoolniveau aanpakken van handschriftonderwijs het beste is.

Bij opnieuw doen van soortgelijk onderzoek zou ik starten met een klein vooronderzoek. Dit zou informatie geven over de bereidheid van de deelnemers en hun inzet van de methode. Dit kan door bijvoorbeeld één kopie van het taalschrift van de beste leerling uit iedere groep te vragen. Dan is eventueel zoeken naar andere deelnemers mogelijk om vanuit de praktijk een duidelijker antwoord op de onderzoeksvraag te krijgen. Ik zal de enquête kleiner houden en beter clusteren.

Ik heb tekort foto's gemaakt tijdens de schriftbeoordeling waardoor ik niet van alle categorieën beeldmateriaal heb. Achteraf foto's maken was onmogelijk, omdat de schriften vervangen waren door nieuwe exemplaren. Dat zou een aandachtspunt worden voor een nieuw onderzoek.

Het plaatsen van vraagtekens heb ik ontwikkeld tijdens dit onderzoek, maar moet ik ook blijven doen....

Literatuurlijst

Ambulante dienst Mytylschool Tilburg. (2003). *DCD: motorisch onhandig*. [dvd]
www.mytylschooltilburg.nl

Andrews, M. (z.j.). *Modèle d'écriture*. Verkregen op 13 november 2011, via
<http://www.marionandrews.fr/Divers.html>

Ausgangsschrift. (2011). In Wikipedia. Verkregen op 9 december 2011, via
http://de.wikipedia.org/wiki/Vereinfachte_Ausgangsschrift

Baan, T. & Bruschke, J. (2005). *Novoskript: handschriftmethode*. Alkmaar: Boreaal.
<http://www.boreaal.nl>

Bakker, M. (2012, februari, 6). Jongeren schrijven onleesbaar en krijgen kramp door computer. *Volkskrant*. Verkregen op 6 februari 2012, via
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/5288/Onderwijs/article/detail/3157881/2012/02/06/Jongeren-schrijven-onleesbaar-en-krijgen-kramp-door-computer.dhtml>

89

Barchowsky, N. J. (z.j.). VFH Barchowsky Fluent Handwriting. Verkregen op 13 november 2011, via <http://www.bfhhandwriting.com>

Bastiaanen, C. (2008). *Groot woordenboek hedendaags Nederlands*. Utrecht: Van Dale.

BBC Learning English. (2005). *Weekender Handwriting*. Verkregen op 13 november 2011, via
http://downloads.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/weekender/scripts/weekender_061229_handwriting.pdf

BBC News magazine (2009, February 25). *The slow death of handwriting*. Verkregen op 13 november 2011, via <http://news.bbc.co.uk/2/hi/7907888.stm>

BBC skillswise Englisch. (2011). Handwriting. *Why learn handwriting?* Verkregen op 13 november 2011, via <http://www.bbc.co.uk/skillswise/topic/handwriting>

Bergh, T. van den. (2006). *Handschrift: Van krul tot hanenpoot*. Elsevier. Verkregen op 8 oktober 2011, via <http://www.elsevier.nl/web/Artikel/172274/Handschrift-Van-krul-tot-hanenpoot.htm>

Beukering, T. van & Pamijer, N. (2006) Handelingsgerichte diagnostiek en handelingsgericht werken: een werkkader voor de remedial teacher (I). *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 4, 14-19.

Beukering, T. van & Pamijer, N. (2010) Handelingsgerichte diagnostiek. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 2, 6-9.

Blauw-van Vledder, A. & Dijk, E. van (2003). *Schrijven met zorg*. Baarn: HBuitgevers.

Boerman, R. (2008). *Ethische uitgangspunten bij praktijkonderzoek*. Module student Leer- en Onderzoekslijn, pp. 71-75.

Boonekamp, R.J.B. & Satijn, E.A. (2011). *Geschiedenis van schrijfmethoden voor het basisonderwijs*. Kortgeding, handelszaak, 25 mei. Arnhem: Rechtbank. Verkregen op 6 juni 2011, via [http://www.ieforum.nl/backoffice/uploads/file/IEF%20Vrz_%20Rechtbank%20Arnhem%2025%20mei%202011,%20LJN%20BQ7149%20\(Uitgeverij%20Boreaal%20b_v_%20tegen%20ThiemeMeulenhoff%20b_v_%20&%20Stichting%20Schriftontwikkeling,%20c_s_\).pdf](http://www.ieforum.nl/backoffice/uploads/file/IEF%20Vrz_%20Rechtbank%20Arnhem%2025%20mei%202011,%20LJN%20BQ7149%20(Uitgeverij%20Boreaal%20b_v_%20tegen%20ThiemeMeulenhoff%20b_v_%20&%20Stichting%20Schriftontwikkeling,%20c_s_).pdf)

Bound, G. (2010, October 5). How Handwriting Trains the Brain, Forming Letters is Key to Learning, Memory, Ideas. *The Wall Street Journal*. Verkregen op 7 januari 2012, via <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704631504575531932754922518.html>

Burrowmoor Primary School. (z.j.). *Handwriting policies*. Verkregen op 13 november 2011, via <http://www.burrowmoor.net/school/policies/handwriting.htm>

Buuren, M. van (2007). Schrijven en lezen, sneller en beter (2). *JSW*, 91(3), 29-32.

Clijsen, A. (2011) Koersen op handelingsgericht werken [PowerPointpresentatie]. Verkregen op 23 januari 2012, via swv-db.nl/bestanden/179/inleiding-svv-DB-26-5-2011.ppt

Crom, B. (2005). De invloed van externe budgetparameters op de interne budgettering van academische ziekenhuizen - verklaringen voor verschillen in budgetteringssystemen en hun effecten. *Methodologie, methoden en technieken*, (pp.73-83). Verkregen op 22 januari 2011, via <http://irs.ub.rug.nl/ppn/281932190>

Cullen, J. (2011). *The Pencil Is Mightier Than the Keyboard for Brain Training*. Verkregen op 16 december 2011, via <file:///H:/Handwriting%20For%20Kids%20Helps%20Them%20Learn%20Faster.htm>

De Nieuwsgier. (2009). Kinderen kunnen beter met de hand leren schrijven dan met een toetsenbord. [web log post]. Verkregen op 16 december 2011, via <http://www.denieuwsgier.blogspot.com/2009/09/kinderen-kunnen-beter-met-de-hand-leren.html>

Department for Education (2011). *National Curriculum for England at Key Stage 1 and 2*. Verkregen op 13 november 2011, via <http://curriculum.qcda.gov.uk/key-stages-1-and-2/subjects/english/keystage1/index.aspx>

Enquêtes en vragenlijsten (2011). Verkregen op 28 december 2011, via <http://www.rug.nl/scholieren/profielwerkstukken/gammasteunpunt/enquete>

Expertisecentrum Nederlands en SLO leerplanontwikkeling. (z.j.). *Kerdoelen Nederlands; kerndoel 8*. Verkregen op 8 oktober via <http://tule.slo.nl/Nederlands/F-KDNederlands.html>

Gladstone, K. (z.j.). *Handwriting Repair*. Verkregen op 13 november 2011, via <http://handwritingrepair.info/index.html>

Grossrieder, B. (2007). *Der Streit der Schriftgelehrten Beobachter*. Verkregen op 8 oktober 2011, via http://www.beobachter.ch/familie/artikel/primarschule_der-streit-der-schriftgelehrten/

Hagen, A. van (2004). Handschriftverbetering in het voortgezet onderwijs. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 1, 16-20.

Hamerling, B. (2010). Handschriften, wie schrijft die blijft. *Tijd voor Max*. 16 september, 21:00-30:00 minuten. Verkregen op 25 november 2011, via <http://www.tijdvoormax.nl/?waxtrapp=oiukvDsHnHUViBdBlmrwWxrww>

92

Hamerling, B., Scholten, A., Buuren, M. van & Arts, T. (2004-2009). *Schrift: handschriftmethode*. Utrecht/Zutphen: Thiememeulenhoff. <http://www.schrift-online.nl>

Hamerling, B., Scholten, A., Buuren, M. van & Arts, T. (2009). *Schrift RT-katern handschriftbegeleiding*. Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff.

Handwriting (2007). Verkregen op 13 november 2011, via <http://www.scholastic.ca/education/movingupwithliteracyplace/pdfs/grade4/handwriting.pdf>

Hettinga, H. (2011). *Kribbel, krabbel, knuistje ... Een toekomst voor toetsenbord én pen*. *Praxisbulletin*, 28(08), april, 27-31.

Hoe maak je een enquête? (z.d.) Verkregen op 28 december 2011, via <http://www.scriptieoverzicht.nl/enquete/>

Jarman, C. (2002). Rules for Good Cursive Handwriting. Verkregen op 13 november 2011, via <http://quilljar.users.btopenworld.com/rules.html>

Kate, A. (2011). Canadian Handwriting Series [web log post]. Verkregen op 13 november 2011, via <http://thecurriculumchoice.com/2011/06/canadian-handwriting-series/>

Kooijman, E., Mierlo, M. van & Natzijs, C. (2008) *Pak je pen*. Rosmalen: Cantal bv. www.pakjepen.nl

Lange, R. de , Schuman, H. & Montasano Montessori, N. (2011) *Praktijkgericht onderzoek voor reflectieve professionals*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

Lesbar schreiben e.V. arbeitet gemeinnützig. (2009). Verkregen op 8 oktober 2011, via <http://www.lesbar-schreiben.org/index.php?id=39>

Lerend Leiderschap, 2008-2010(2011, november). In hoeverre leerkrachtgedrag er toe doet? *Frappant*. Verkregen op 4 mei 2012, via <http://www.marant.nl/frappant.php?q=1621>

Meier, H. E. (2010). *Schrieben lernen. Eine zeitgemässe Schulschrift*. Verkregen op 8 oktober 2011, via <http://www.schulschrift.ch/>

Overvelde, A., Bommel van, I., Bosga, I., Cauteren, M. van, Smits-Engelsman, B. & Nijhuis-Sanden, van der, R. (2011). *Evidence Statement Motorische schrijfproblemen bij kinderen*. Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie (KNGF) richtlijnen. Verkregen op 8 oktober 2011, via <https://www.kngfrichtlijnen.nl/index.php?NODE=2004&richtlijn=29&versie=71&hoofd%20stuk=273>

Overvelde, A., Smits-Engelman, B. & Nijhuis-van der Sanden, E. (2011). Kinderen met schrijfproblemen, school en kinderfysiotherapeut moeten nauw samenwerken. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 19(5), 20-24)

Pameijer, N. & Beukering, T. van (2006). *Handelingsgericht werken: een handreiking voor de interne begeleider*. Leuven/Voorburg: Acco.

Scholten, A. & Hamerling, B. (2006). Hoe minder schrijfles, hoe beter het handschrift? *JWS*, 90(1), 18-21.

Scholten, A. & Hamerling, B. (2010). *Handschriftonderwijs op de basisschool*. Vakwerk, 2. <http://www.onderwijsgek.nl/VAKWERK.pdf>

Scholten, A. & Hamerling, B. (2010a). *Handschriftverbetering*. Leiden: Eduplaza www.eduplaza.nl

Scholten, A. & Hamerling, B. (2010b). *Schriftkennis*. Leiden: Eduplaza www.eduplaza.nl

Scholten, A. & Hamerling, B. (2010d). Feedback in het handschriftonderwijs. *JWS*, 6 februari, 32-35) Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.jswnet.nl/assets/documentenservice_zen/jsw/archief/2010/06_februari_2010/jrg94_nr6_Februari_2010_A.Scholten_B.Hamerling_Feedback_in_het_handschriftonderwijs_pag_32_35.pdf

Schoot, F van der. & Bechger, T. (2004). *Balans van handschriftkwaliteit in het primair onderwijs. Uitkomsten van de peilingen in 1999*. PPON Citogroep. Verkregen op 29 juli 2011 via http://www.cito.nl/onderzoek%20en%20wetenschap/onderzoek/ppon/~/_media/cito_nl/Files/Onderzoek%20en%20wetenschap/ppon/cito_ppon_balans_22.ashx

Schrijfonderwijs basisschool (2008). Verkregen op 8 oktober 2011, via <http://www.placement.as/forumoud/topic.php?topicid=9786&PHPSESSID=976c2b94e3458dc46a13d6c9965102e7>

Schrijven (2011). In Wikipedia. Verkregen op 9 december 2011, via <http://nl.wikipedia.org/wiki/Schrijven>

Schrijven online. (2011). *Schrijven, doe je dat met pen en papier en zo?* [web log comment] Verkregen op 17 december 2011, via <http://www.schrijvenonline.org/blog/schrijven-doe-je-dat-met-pen-en-papier-en-zo>

Stevens, L. (1997). *Overdenken en doen*. Den Haag: Procesmanagement Primair Onderwijs.

Stichting Schriftontwikkeling (2006). *Toetsenbordvaardigheid*. Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=31

Stichting Schriftontwikkeling (2007). *F.A.Q. (veel gestelde vragen)* Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=24

Stichting Schriftontwikkeling (2007). *Is de motorische ontwikkeling niet van groot belang in het schrijfonderwijs?* Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=24#1

Stichting Schriftontwikkeling (2007). *Onderzoek*. Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=27

Stichting Schriftontwikkeling (2008). *Data-verzamelstaat / beoordelingen-handschriften Primair Onderwijs*.

Stichting Schriftontwikkeling (2008). *Onderzoek handschriftkwaliteit groep 4 t/m 8*.

Stichting Schriftontwikkeling (2011). *Motoriek versus vaardigheid*. Verkregen op 16 december 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=3256

Stichting Schriftontwikkeling (2011). *Schrijfpatronen en een alternatief*. Verkregen op 16 december 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=3705

Stichting Schrifontwikkeling (z.j.). *Schrijfmotoriek en leesbaarheid*. Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=753

Stichting Schrifontwikkeling (z.j.). *Schrijven is achterhaald...?* Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=51

Stichting Schrifontwikkeling (z.j.). *Over de Stichting*. Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=2

Stichting Schrifontwikkeling (z.j.). *Visie*. Verkregen op 6 juni 2011, via http://www.schriftontwikkeling.nl/?page_id=2235

Stichting Schrifontwikkeling. (z.j.). *Arceer- en kleuractiviteiten voor het (zeer) jonge kind*.

Thurber, D.N. (2011). Zaner-Bloser. *Writing Methods*. Verkregen op 13 november 2011, via http://www.schoolhousefonts.com/sample_ZBcursive.htm

96

Typophile. (2007) Instructional print script with lines – SchoolHouse Printed A. [web log command] Verkregen op 13 november 2011, via <http://www.typophile.com/node/38154>

Venema, M. (2011). Bouwen aan het schrijfonderwijs van de toekomst. *Tijdschrift voor Remedial Teaching*, 19 (4), 38-40.

Vogelaar, L. (2003, november 21). Nieuwe methode Schrift probeert handschriften te verbeteren. *Reformatorische Dagblad*. Verkregen op 6 juni 2011, via <http://www.schriftontwikkeling.nl/INTERVIEWS/Reformatorisch%20Dagblad.pdf>

Vugt, J. van (2007). *Observeren*.

Waarom werkt Handelingsgericht werken? (z.d.) Verkregen op 22 januari 2012, via
<http://www.centraalnederland.nl/leerlingenzorg/passend-onderwijs/handelingsgericht-werken>

Wat is het ADI-model? (z.d.) Verkregen op 26 december 2011, via
<http://webserver.kempel.nl/kennisobjecten/KO%20MA%20Effectieve%20instructie/theorie-2.html>

Bijlage 1: Verschillende materiaalgrepen

Bron:Scholten en Hamerling, 2010a

Bron:Jacqueline Eeken

Bijlage 2: Buitenlandse ontwikkelingen en lettertypen

land	algemeen	eigentijdse schrijffletter
Verenigde Staten (Gladstone, z.j.; Bar-chowsky, z.j. Thurber, 2011)	Veel onderzoeken van schrijfond onderwijs. Start: va. groep 3 met hoofdletters.	De schrijffletter lijkt op 'Schrift'.
Canada (Kate, 2011; Handwri-ting, 2007)	Start: va. groep 2. In het begin moet het netjes, in de hogere groepen moet het leesbaar zijn. Zelfreflectie als hand-schriftverbeteraar.	Veel lussen.
Noorwegen (Schrijfond onderwijs ba-sisschool, 2008).	Start: groep 3 of 4. Later starten kost minder energie om een beter hand-schrift te leren. (Buuren, 2007)	Standaardletter is cursief.
Finland (Typophile, 2007)	Schrijfles van 6 jaar tot 10 jaar. Het gaat erom dat de leerkracht het lezen kan.	Nieuwe letter zonder lussen. (± 2007) Alle kinderen starten met hetzelfde lettertype.
Duitsland (Lesbar schreiben e.V. arbeitet gemeinnützig, 2009; Ausgangs-schrift, 2011)	In sommige deelstaten is de standaard schrijffletter losgelaten. Het doel is een leesbaar handschrift.	Sinds 1941 het praktisch en moderne 'Schreibschrift'. In 1975 het lettertype 'Menzel'. In 2011 is 'Menzel' aangepast tot het 'Grundschrift'.
Zwitserland (Grossrieder, 2007; Meier, 2010)	Sinds de jaren 90 van de vorige eeuw is de aandacht voor het handschrift-onderwijs in Zwitserland verminderd. Leerlingen zouden het uit zichzelf au-tomatiseren en bijhouden.	In 1947 is het 'Schnüflisschrift' als standaard ingesteld. In 2007 komt er een eenvoudiger letter: 'Het ABC schrift'. Deze lijkt op de 'Schrift' letter.
Frankrijk (Andrews, z.j.; Vogelaar, 2003,)	Kinderen leren al vanaf groep 4 netjes te schrijven. In groep 5 wordt hier streng aan gewerkt.	Het ministerie van Onderwijs heeft in 2002 een wedstrijd voor een nieuwe methodeletter uitgeschreven. De zake-lijker letter lijkt op de 'Schrift' letter.
Groot-Brittannië (Jarman, 2002; BBC Learning Englisch, 2005; Burrowmoor Primary School, z.j., Department for Edu-cation, 2011)	In de beginjaren leren kinderen schrij-ven, in de bovenbouw gaat het om wat ze schrijven, als het maar leesbaar is. De kerndoelen zijn uitgebreider dan bij ons. In 1997 is er een stichting die The Good Handwriting Initiative die zich inzet voor goed handschriftonderwijs.	Op de meeste scholen leren kinderen een variant van de half verbonden letter uit 1930. In 1997 is een eenvou-diger letter ontwikkeld door Jarman. De hoofdletter staat los van de kleine letters.

Verenigde Staten:

Letters flow freely from simple basic forms to cursive (joined-up writing) for a lifetime of legible, fast and pleasurable writing.

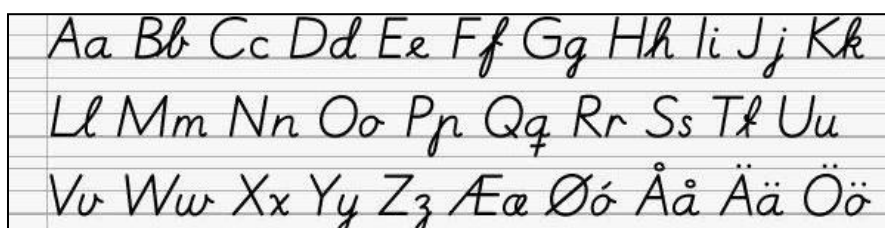
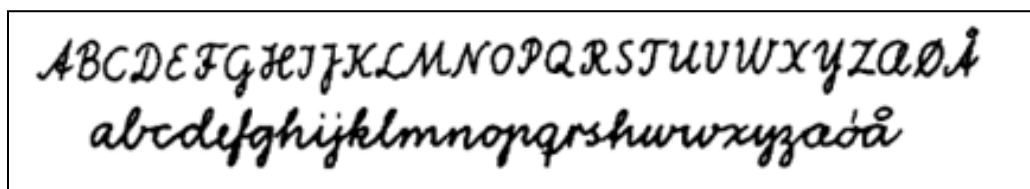
NanBarchowsky letters van de BFH methode.(BarchowskyFluent Hand)

Canada:

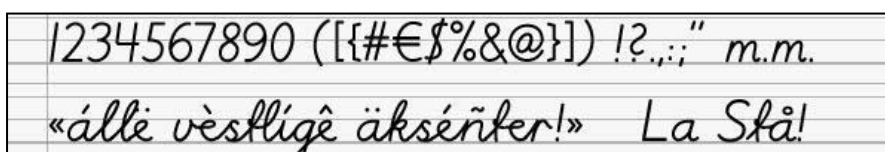

100

Noorwegen:

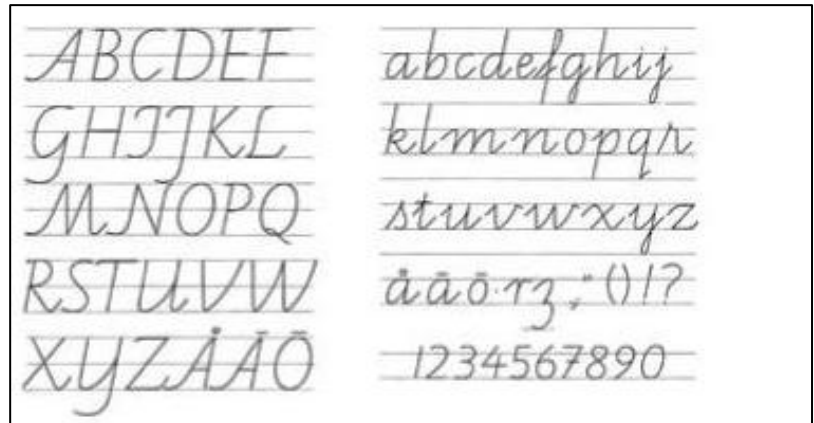
digitale fontenvariatie op het skoleskrift uit 1970.

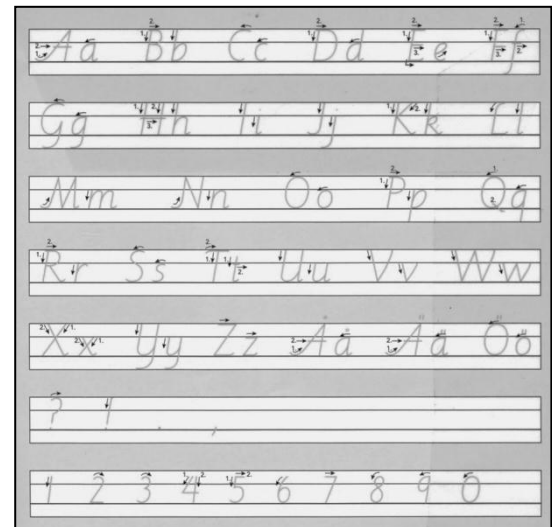
Finland:

1930.

1980.

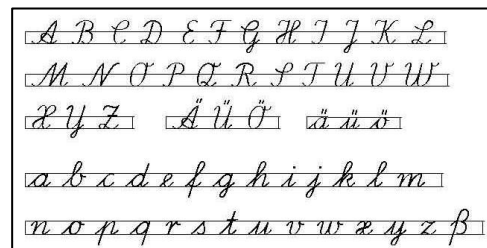
± 2007.

101

Duitsland:

1941 Normalschrift

1953 Lateinische Ausgangsschrift

Wie war zu Köln es doch vordem
mit Heinzelmannchen so bequem!
Denn, war man faul, man legte sich
hin auf die Bank und pflegte sich.
Da kamen bei Nacht,
eh' man's gedacht,
die Männlein und schwärmten
und klapperten und lärmten
und rupften und zupften
und hüpfen und trabten...

Menzel 1975

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz ß
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
MNOQRSTUVWXYZ
XYZ Kinder Fibel
lesen Schule spielen

Grundschrift 2011

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
OPQRSTUVWXYZ
abcdefghijklmnopqrstuvwxyz ß

Hamburger Drukschrift

Zwitserland:

Der Mond ist aufgegangen, die
goldnen Sternlein prangen am
Himmel hell und klar; der
Wald steht schwarz und schwei-
get, und aus den Wiesen steigt
der weisse Nebel wunderbar.

Schnüflisschrift

Die aufrechte oder kursive Schrift verbun-
den geschrieben, entwickelt sich zur per-
sönlichen, unverwechselbaren Hand-
schrift. Dazu passen die Kleinbuchstaben-
Ziffern 1234567890 mit Ober- und Unter-
längen.

ABC schrift

Lettervoorbeelden ABC schrift: blokschrift en verbonden schrift.

DIE TABELLENZIFFERN 123456
7890 WERDEN MIT DEN GROSS-
BUCHSTABEN ZUSAMMEN GE-
SCHRIEBEN.

Überschreibe die Ziffern und die sie mit den Buchstaben zusammen.

1234567890

Zu den Kleinbuchstaben werden
Ziffern mit Ober- und Unterlängen
geschrieben. 1234567890 eignen sich
dazu besser, als die Tabellenziffern.

Überschreibe die Ziffern und die sie mit den Buchstaben zusammen.

1234567890

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp
Qq Rr Ss Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz 1234567890?!,,:;
Comme les langues les écritures sont des
organismes vivants soumis aux lois de la
transformation.

Frankrijk:

Article premier
Les hommes naissent
et demeurent libres...

Voorbeeldlettertype van Marion Andrews
Winnares schrijfmethodelettertype 2002.

AVWMXYZ · BDPR · CGOQ
EFHILNTK · JSU ·

Kapitalen.

Amsterdam · Bruxelles · Paris

Kapitalen even groot als letter t.

Groot Brittannië:

This is a sample

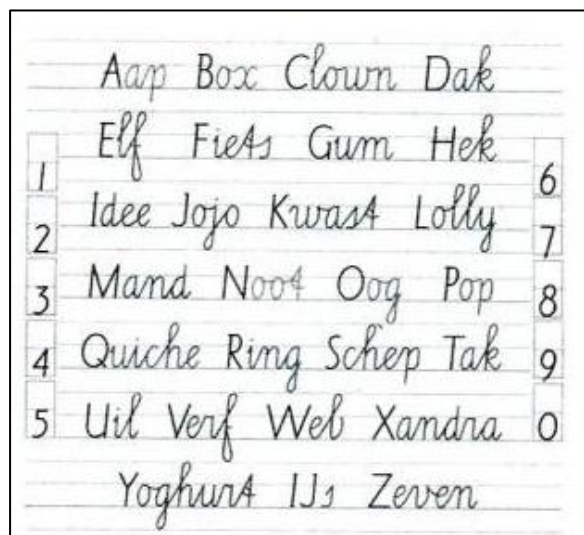
Jarman.

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ
abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
012345678910

Nederland

Letterkaart Novoskript

Letterkaart Schrift

Bijlage 3: Nederlandse schrijfmethodes

methode	eigentijdse schrijffletter	blokschrift of verbonden-schrift	ge/ontkoppeld aan de lees-methode	visie: perc. mot. of graf. cog.
Schrijven in de basis-school (Noordhoff uitgevers)		verbonden	ontkoppeld	perc. mot.
Handschrift (Malmberg)		verbonden vanaf groep 6: blokschrift	ontkoppeld	perc. mot.
De Schrijfsleutel (Malmberg)		verbonden vanaf groep 6: blokschrift	gekoppeld	perc. mot.
Pennenstreken (Zwijsen)		verbonden vanaf groep 7: blokschrift	gekoppeld	perc. mot.
Mijn Eigen Handschrift (Wolters Noordhoff)		twee versies: 1. blokschrift 2. verbonden schrift	vrije keuze	perc. mot.
Novoskript (Boreaal)	de letters hebben lange lussen met als nadeel: regelverhaking.	verbonden vanaf groep 7: blokschrift	ontkoppeld	perc. mot.
Zwart op Wit (Zwijsen)		verbonden	ontkoppeld	perc. mot.
Aan elkaar (Noordhoff Uitgevers)	kapitaal als hoofdletter, los voor het eerste woord.	verbonden	ontkoppeld	perc. mot.
Schrijffontein (Groen-educatief)		verbonden	vrije keuze	perc. mot.
Schrift (Thieme/Meulenhoff)	KAPITAAL ⁹ als hoofdletter, los voor het eerste woord. Hoofdletter kleiner dan de lusletter. Kortere lussen, tegen regelverhaking. Smalle letters.	verbonden vanaf groep 7: blokschrift	ontkoppeld	graf. cog.

⁹ Letter van één zone, voornamelijk bestaande uit losse en soms tegen elkaar geplaatste streken. 'Romeins schrift'.

Bijlage 4: Verschillen perceptuo-motorische visie en grafo-cognitieve visie

perceptuo-motorische visie	Grafo-cognitieve visie
schrijven = bewegen.	schrijven = een grafische instrumentele vaardigheid. Letters schrijven doe je met je hoofd.
oefen de schrijfmotoriek. stimuleer zoveel mogelijk de (senso)-motorische ontwikkeling.	Oefen het buigen en strekken van de 3 schrijfvingers. Dit is een distale activiteit die wordt aangestuurd door distale motoriek.
schrijven is verbonden met taal.	schrijven is géén communicatie, bewegen, taal.
waarnemingsoefeningen in: - tijd/ruimteoriëntatie - voorgrond/achtergrond onderscheiden - evenwichtsoefening - lichaamsbesef - oefeningen in grote en kleine motoriek (in die volgorde), vooral door schrijfpatronen eventueel op muziek.	waarnemingsoefeningen in: - het platte vlak - tijd/ruimtelijk oriënteren (onderlinge verhoudingen en richtingen) - verhoudingen in vorm (overeenkomst/verschil) - verhoudingen (lengte, breedte, dikte) - trajecten - zones - afstanden - grijstoonwaarden - streekvolgorde - richting (streek-, schrijf-, regel- en draairichting)
bij het aanleren: - oefenen van 'de schrijfbeweging' in de lucht, en groot vanuit de schouder. - oefenen zonder lijntjes met grote letters.	bij het aanleren: - vanaf de eerste dag moet de leerkracht de vuistgreep afleren, door het goed voor te doen, vol te blijven houden, opdrachten zo in te richten dat de verkeerde greep niet werkt, door ingrijpen en bijsturen. - oefenen met lijntje, om de juiste verhouding te behouden.
motorisch oefenen verbetert het schrijven.	voldoende letter- en vormgevingskennis verbetert het schrijven.
oefeningen en schrijven op muziek.	schrijven is niet ritmisch, geen oefeningen en schrijven op muziek.
ontspanningsoefeningen voor/tijdens het schrijven.	spanningbeheersingsoefeningen
slecht schrijven/handschrift duidt op slechte kleine motoriek, een bewegingstherapeut kan daarin verbetering brengen.	slecht schrijven kan duiden op onvoldoende goed instructie en onvoldoende gerichte feedback.
na de voorbereidings- en aanleerfase volgen vele schrijfoefeningen (na- en uitschrijfoefeningen). Er lijkt weinig variatie in de opdrachten.	uitdagende oefeningen met waarneming, arcen en kleuren.

Bijlage 5: De leerlijnen van ‘Novoskript’ en ‘Schrift’

Novoskript Baan, T. &Bruschke, J. (2005) <i>Novoskript</i> . Alkmaar: Boraal.	Schrift Hamerling, B., Scholten, T. & Buuren, van M. (2004/09) Utrecht/Zutphen: Thiememeulenhoff.
“Evenwichtsoefeningen activeren bij kinderen de neurologische systemen die verantwoordelijk zijn voor een betere controle op reflexmatige (bij) bewegingen. Bijbewegingen in de schouder, arm, pols, hand en vinger zijn hinderlijk tijdens het schrijven. Controle daarop stelt kinderen in staat soepele schrijfbewegingen uit te voeren”. (groep 3 - 5) SET 1¹⁰	Uit onderzoek is de laatste jaren bekend geworden dat de grote en kleine motoriek zelfstandig worden ontwikkeld en aangestuurd door de hersenen en dat jonge kinderen zeer nauwkeurige grafische opdrachten kunnen uitvoeren. De kleine motoriek kan daarmee vanaf het begin van groep 1 geoefend worden. Het oefenen van grote motoriek kan in het schrijfonderwijs achterwege blijven en door nuttige kleine motorische oefeningen worden vervangen.
“Tweezijdig werken stimuleert de natuurlijke ontwikkeling van symmetrie naar dominantie en handvoorkeur. Veelvuldig tweehandig bewegen ondersteunt goed gebruik van de voorkeurs hand. Een goede coördinatie van kleinmotorische bewegingen is een absolute voorwaarde voor het leren schrijven”. (groep 1- 5) SET 2¹¹	Als een rode draad lopen de volgende punten door de hele methode: kijken naar vormen, leesbaarheid, pengreep en pendruk en de schrijfhouding. Van groep 1-8 is er aandacht voor een goede lettervormgeving. Schrijfletters, cijfers en kapitalen bij het ontluikend lettergebruik worden tot het ‘schrift’ gerekend, evenals het ‘schrift’ dat via het toetsenbord wordt ingevoerd. Juiste letterafstand en handschriftbegeleiding.
“Tweehandig ruimtelijk werken stimuleert de neurologische ontwikkeling. Het bevordert de opbouw van het neurale netwerk tussen beide hemisferen in de hersenen. Het tweehandig werken bevordert een natuurlijke groei naar lateralisatie en dominantie”.(groep 2 – 5) SET 3¹²	Voor het naschrijven van voorbeeldregels wordt gebruikt gemaakt van verticaal kijken. Dan wordt elk woord precies even breed als het voorbeeldwoord. Hierdoor leren de leerlingen de lettervorm en woordvorm van zowel blokschrift als verbonden schrift zien en maken die na.

¹⁰ Evenwicht – controle op bijbewegingen.

¹¹ Tweezijdig op bord en papier – ontwikkelen van dominantie.

¹² Tweehandig ruimtelijk werk – stimulering van het neurale netwerk.

“Kinderen vergroten hun kennis van het eigen lichaam. Via aanwijzen, benoemen en bewegen leren zij de kennis van de lichaamsdelen toepassen in beweging en houding. Een goede lichaamsoriëntatie vormt een belangrijke basis voor de ruimtelijke oriëntatie op het platte vlak”. (groep 1 – 5) SET 4¹³	
“Kinderen vergroten hun vaardigheid in het maken van grafische vormen en het maken van ritmische bewegingen. Zij oefenen het doseren van schrijfbewegingen en richtingsveranderingen”. (groep 3 – 5) SET 5	
“Kinderen leren figuren en vormen te spiegelen en te roteren. Vaardigheden op dit gebied bevorderen de ruimtelijke structuratie. Bedrevenheid in ruimtelijke structuratie vermindert omklappen van letters en cijfers en ondersteunt de bewegings-, richting- en vormaspecten tijdens het schrijven”. (groep 1 – 5) SET 6¹⁴	
“Groen is het begin, oranje is pauze en rood is eind. De jonge kinderen kunnen met deze duidelijke oriëntatiepunten opvallend eenvoudig de losse letters van het verbonden schrift leren. De stoplichten geven hun houvast bij het automatiseren van de juiste beweging, richting en vorm van de letters en cijfers. De richtingpijltes helpen bij het visualiseren van de verschillende bewegingstrajecten. Kinderen in groep 3 schrijven nog niet tussen lijnen. Zo kunnen zij zich volledig	Tijdens de instructiefase worden de letters met een ophaal vanaf de grondlijn aangeboden. Hierdoor begin je altijd in de schrijfrichting en vanuit hetzelfde startpunt. Schrift is een flexibele methode die in groep 3 inzetbaar is aan het begin van het schooljaar, na de herfstvakantie of na de kerstvakantie.

¹³ Lichaamsoriëntatie – ontwikkeling van lichamelijke oriëntatie en ruimtelijke oriëntatie.

¹⁴ Spiegelen en roteren – ontwikkeling van de ruimtelijke structuratie.

concentreren op de kwaliteit van de schrijfproducten zelf, zonder verkramp te raken. Er is een uniek programma ontwikkeld voor dynamische schrijfinstructies op cd-rom. (groep 3) SET 7¹⁵ Leren schrijven is met Novoskript zo vanzelfsprekend, dat er gelijk aan het begin van groep 3 gestart kan worden. Daar maakt de leerkracht alle kinderen blij mee die zo graag willen leren schrijven”.	De instructiefase bestaat uit 2 lessen. De eerste les is een instructieles en de tweede les is een zelfstandig-werken-les.
“In groep 3 zijn de beweging, richting en vorm van de letters geautomatiseerd. Die kennis stelt kinderen van groep 4 in staat hun aandacht volledig te richten op de verbindingen. Voor het aanleren van het verbonden schrift is een uniek systeem van natuurlijke en lastige verbindingen ontwikkeld. Kinderen oefenen in totaal slechts 18 verbindingen! Zo blijft het overzichtelijk en begrijpen zij hoe het verbonden schrift opgebouwd is. Uiteraard wordt het stoplichtprincipe hierbij toegepast. Het resultaat is een vlotte en soepele schrijfbeweging. Om de oriëntatie te vergemakkelijken, oefenen kinderen de verbinding eerst óp en tégen de lijn voordat zij tussen spoorlijnen schrijven”.(groep 4 – 6) SET 8¹⁶	
“Hoofdletters worden met behulp van de stoplichtmethode aangeleerd. Het aanleren van de hoofdletters wordt vereenvoudigd aangeleerd door die in een logisch verband aan te bieden. Hoofdlet-	

¹⁵ Letters en cijfers – automatisering van beweging, richting en vorm.

¹⁶ Verbindingen – ontwikkeling van een vlot en soepel verbonden schrift.

ters zijn in vier groepen ingedeeld waardoor overeenkomsten en verschillen inzichtelijk worden. Vanaf groep 5 oefenen kinderen met verschillend schrijfgerei. Dit verhoogt de motivatie en laat kinderen ervaren welke schrijfgerei in de volgende leerjaren de persoonlijke voorkeur krijgt". (groep 5) SET 9 ¹⁷	
"Alle letters, verbindingen en hoofdletters zijn geautomatiseerd. Vanaf groep 6 beschikken zij over de vaardigheid om hun individuele schrijftempo te verhogen en hun handschrift functioneler te maken. Bij alle oefeningen temposchrijven blijft natuurlijk de kwaliteit van het handschrift voorop staan. Bij temposchrijven speelt het gebruik van spreekwoorden en gezegden in de taalbeleving van kinderen. Door stil te staan bij de betekenis in combinatie met het zelfstandig ontwerpen van passende tekeningen, raken kinderen actief betrokken bij de oefeningen". (groep 6 – 7) SET 10 ¹⁸	
"Oudere kinderen willen experimenteren met verschillende handschriften. De belangstelling voor andere letterstijlen neemt toe op het moment dat zij een persoonlijk handschrift ontwikkelen. Schrijven als communicatiemiddel krijgt nu een nieuwe dimensie. In dit stadium hebben kinderen er behoefte aan om ervaringen op te doen buiten de kaders van het vertrouwde verbonden schrift. Zij leren verschillende lettertypen geschei-	

¹⁷ Hoofdletters – automatisering van beweging, richting en vorm.

¹⁸ Temposchrijven – automatisering van het schrijftempo.

den van elkaar gebruiken". (groep 6 – 8) SET 11 ¹⁹	
"Kinderen passen hun kennis van oriëntatiepunten toe en leren in een andere context lettervormen analyseren. Creatieve opdrachten maken met verschillend schrijfgerei prikkelt kinderen om blijvend aandacht te geven aan het eigen handschrift". (groep 6 – 8) SET 12 ²⁰	
"Kinderen oefenen een vlotte, ontspannen lijnvoering en de functie van de niet-schrijfhand. Het werken met de oefeningen voor Lijnen in Beweging bevordert bovendien de ontspanning en de concentratie tijdens het schrijven". (groep 6 – 8) SET 13 ²¹	

¹⁹ Drukletters – automatisering van beweging, richting en vorm.

²⁰ Schrijven met brede stift – automatisering van beweging, richting en vorm.

²¹ Lijnen in beweging – oefenen van vloeiende schrijfbewegingen.

Novoskript (versie 2005)

groep	inhoud	tijd en materiaal
1 en 2	motoriek groot + klein	
3	motoriek groot + klein letters en cijfers	3 x 20 min. schrijfles 2 x 20 min. motoriekles blanco papier potlood
4	motoriek groot + klein verbindingen	2 x 20 min. schrijfles 2 x 20 min. motoriekles liniatuur: 7,5-5,7,5 + 6-3-6 vulpotlood 0,5 mm
5	motoriek groot + klein hoofdletters	2 x 20 min. schrijfles 2 x 20 min. motoriekles liniatuur: 6-3-6 oefenen met schrijfgerei: vulpotlood, vulpen of gelpen
6	motoriek klein temposchrijven basis herhalen	2 x 30 min. schrijfles 1 x 30 min. motoriekles liniatuur: 6-3-6 enkelvoudige lijnen vulpotlood, vulpen of gelpen
7	motoriek klein temposchrijven drukletters basis herhalen	1 x 30 min. schrijfles 1 x 30 min. creatief schrijven voornamelijk enkelvoudige lijnen vulpotlood, vulpen of fineliner
8	motoriek klein basis herhalen	1 x 30 min. per 2 weken. Afwisselend: schrijfles en creatief schrijven vulpen of gelpen enkelvoudige lijnen

Schrift (versie 2004-2009)

groep	inhoud	tijd en materiaal
1 en 2	schrijfvoorwaarden oefenen fijne motorische vaardigheden oog-hand coördinatie waarnemingsoefening kapitalen als eerste lettervorm	10-15 min. per week tekenmateriaal: 0,5 mm-vulpotlood kleurpotloden: rood, geel, blauw, oranje, paars, groen, oker, bruin en zwart. Voor alle groepen.
3	schrijfvoorwaarden cijfers rompzone diverse lay-outs waarnemingsoefeningen kleine letters analyseren op rechte en gebogen delen	4 x 30 min. schrijfvoorwaardenschrift cijferschrift methodegebonden schrijfschrift letter/cijferkaart voor elke leerling zelfvolgschrift liniatuur: 3,5 mm vulpen extra fine of gelpen 0,5 mm ²²
4	kapitalen herhaling kleine letters lus,- romp- en stokzone letter- en woordafstand kerende en overlappende streken analyse van vormen	3 x 30 min. en 2 x 30 min. ²³ methodegebonden schrijfschrift letter/cijferkaart voor elke leerling zelfvolgschrift liniatuur: 3 mm + 3,5 mm
5	ontwikkelen en onderhouden van het handschrift begeleid naschrijven: gelijke romphoogte	2 x 30 min. methodegebonden schrijfschrift letter/cijferkaart voor elke leerling zelfvolgschrift liniatuur: 3 mm + 3,5 mm
6	ontwikkelen en onderhouden van het	1 x 30- 40 min.

²² Potlood of balpen wordt afgeraden. Een potlood levert een schrijflijn van wisselende dikte en kwaliteit op. Een balpen geeft minder grip op het papier en er wordt meestal teveel druk op toegepast, o.a. omdat het meer druk nodig heeft. (Algemene inleiding methode Schrift.)

²³ Als alle kapitalen zijn geleerd.

	handschrift blokschrift vijf handschriftregels vakoverstijgend schrijven	methodegebonden schrijfschrift letter/cijferkaart voor elke leerling zelfvolgschrift liniatuur: 3 mm Hulplijnen afwisselend wel/niet
7	ontwikkelen en onderhouden van het handschrift handschriftonderhoud sierschriftlessen vijf handschriftregels vakoverstijgend schrijven	1 x 30-40 min. methodegebonden schrijfschrift letter/cijferkaart voor elke leerling zelfvolgschrift liniatuur: 2,5 + 3 mm. hulplijnen afwisselend wel/niet
8	ontwikkelen en onderhouden van het handschrift interactieve handschriftanalyse vijf handschriftregels vakoverstijgend schrijven temposchrijven + lay-out	1 x 30-40 min. methodegebonden schrijfschrift letter/cijferkaart voor elke leerling zelfvolgschrift liniatuur: 2,5 + 3 mm en ongelinieerd hulplijnen afwisselend wel/niet

Bijlage 6: Overzicht handschriftcriteria

perceptuo- motorische visie ²⁴	grafo-cognitieve visie ²⁵
de rompletters zijn allemaal even groot	1. letters óp de grondlijn en tégen de romplijn (de rompzone is uitgevuld)
	2. in de letters zijn de juiste rechte en gebogen delen aanwezig
	3. alle neerhalen staan in dezelfde richting
	4. de romp van de letter is meer hoog dan breed (staande rompgrondvorm)
	5. de letters hebben een regelmatige en juiste letterafstand (binnen-wit is tussenwit)
de a, b, d, g, o, p en q zijn gesloten	de letters a, d, g en q zijn van boven gesloten
	afstanden tussen woorden gelijk aan een o
	alle letters zijn van binnen open
	de letters hebben een maximale romphoogte van 2,5 mm en een minimale romphoogte van 2 mm
	de schrijflijn is dun (niet meer dan 1/10 deel van de romphoogte)
	de schrijflijn is overal even dik
de lusletters zijn allemaal even lang	de regels haken niet in elkaar (lussen en hoofdletters lopen niet door andere letters en komen ook niet binnen de zone van andere letters)
de stokletters zijn korter dan de lusletters (1½ keer van de romp-letter)	stokletters d, t, p en q: korter dan lussen, 1½ keer romphoogte
	snijpunten in lusletters overal even hoog en óp romphoogte

²⁴ uit: Baan, T. & Bruschke, J. (2005) *Novoskript*. Alkmaar: Boraal.

²⁵ uit: Schriftkennis van Scholten, A. & Hamerling, B., 2010.

de punten staan boven de letters	de puntjes boven de i , j en de ij op dezelfde hoogte
	alle letters en cijfers correct geschreven
	strakke lijnvoering (spanning in de lijn; geen plotselinge en willekeurige richtingveranderingen)
tussen de woorden is steeds dezelfde ruimte	
de hoofdletters en lusletters zijn even groot	
de hoofdletters zijn net zo groot als de stokletters	

Jarman geeft op zijn site een overzicht van de regels voor goed (verbonden) schrift.
(<http://quilljar.users.btopenworld.com/rules.html>)

Bijlage 7: Dik schrijfmateriaal

Schrijfles onder begeleiding van een ergotherapeut op de mytylschool, waarbij dik krijt en een dunner lange kleurpotlood wordt aangeboden. De kleuter tekent met zowel de linker als rechter hand en gebruikt verschillende materiaalgrepen. De linkerhand laat een perfecte driepuntspengreep zien. De rechterhand houdt het materiaal krampachtig vast. De potlood wordt beter gehanteerd. Dat kan ook komen door de opdracht om of een rondje te tekenen, of streepjes.

ONDERZOEK HANDSCHRIFTKWALITEIT groep 4 t/m 8

1. Doel van het onderzoek
2. Uitvoeren onderzoek (snelle werkwijze)
3. Invoeren database
4. Uitleg rompzonewaliteit (verdieping)

1. Doel van het onderzoek

Al gauw *verloederen* veel handschriften vanaf groep 5/6. Het verschijnsel van *kwaliteitsvermindering* staat uiteraard volkomen in tegenstrijd met de *uitgangspunten van goed onderwijs*.

1. Het is daarom belangrijk snel te kunnen vaststellen welk handschrift in de 'gevaarzone' terecht komt en *extra aandacht* of zelfs een *handelingsplan en behandeling* nodig heeft. Daarom is het belangrijk snel de handschriften van een groep in de drie categorieën voldoende, matig, onvoldoende te kunnen plaatsen.

Dit is één van de doelen van onderstaand onderzoek.

2. Het volgende doel is vlot *inzicht te krijgen in de handschriftontwikkeling* binnen een basisschool.

2. Uitvoeren onderzoek

Het onderzoek kan op twee manieren worden uitgevoerd.

1. Elk schrift wordt op het oog binnen enkele seconden ingedeeld in de genoemde categorieën.
2. Er wordt grondiger beoordeeld volgens hieronder genoemde criteria bij punt 3 (verdieping)

Wanneer dit onderzoek voor het eerst wordt uitgevoerd, is het aan te bevelen eerst een aantal schriften volgens stap 2 te beoordelen en, na verwerving van inzicht in het werkelijke niveau, volgens stap 1 een snellere verdeling van de schriften in drie categorieën te maken. Het hele onderzoek kan binnen een uur worden uitgevoerd.

Het is belangrijk dat eenzelfde persoon (of misschien wel twee dezelfde personen) alle groepen te laten beoordelen. Als het volgende jaar deze toets weer wordt afgenomen, zal met eenzelfde 'blik' worden beoordeeld en is een vergelijk tussen meerdere onderzoeksjaren mogelijk.

Stappen van het onderzoek

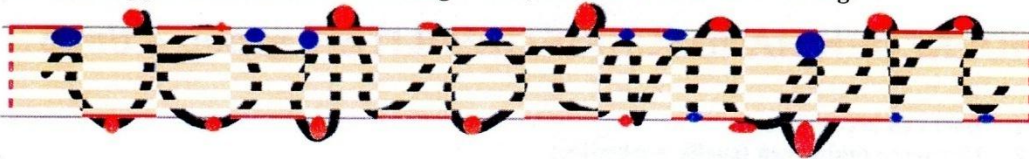
1. Vraag per groep een stapel taalschriften op (geen dicteeschriften of schrijfschriften), leg die op een ongeveer gelijke plaats open, waar twee bladzijden naast elkaar beschreven zijn met echte regels (geen woordrijtjes) en deel elk schrift in bij één van de volgende drie groepen:
- **voldoende** – **matig** – **onvoldoende** volgens het criterium van de rompzonestabiliteit.

Elke groepsstapel kan in ongeveer 10 minuten tot 15 minuten *beoordeeld* en *genoteerd* worden.

2. De drie stapels per groep leg je op een tafel

3. De resultaten verwerk je vervolgens in het Excel-databasebestand 'Handschriftkwaliteit.xls'. Je vult de 15 resultaten in. Dit hoeft niet meer dan 10 minuten tijd te kosten. De grafiek zal vanzelf geactiveerd worden.

De rode stippen laten de zone-uitbreidingen zien, de blauwe de zone-inkortingen.

Het is soms moeilijk te zien waar de 'imaginaire' romplijn is als er dus geen romplijn op papier staat. In dat geval moet gekeken worden naar de gemiddelde romphoogte van het handschrift.

Voor een goede beoordeling gelden de volgende *criteria* per regel:

voldoende

- de letterromp wijkt gemiddeld maximaal drie keer af (afwijking is schrijflijndikte-afwijking)

Dan ga ik terug naar school vriendjes op halen.
Ik ga dan spelen bij de vijver met Sharon en Anouk

matig

- de letterromp wijkt gemiddeld ongeveer vier keer af

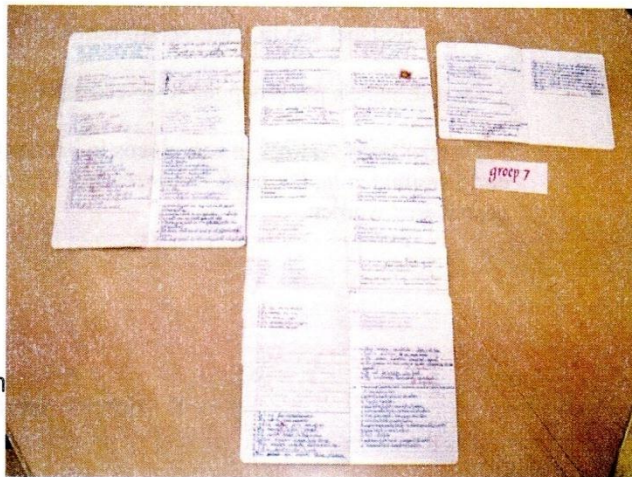
Na de pauze gaan we lezen
en dan hebben we taal.
Dan ga ik naar huis om te eten
Na het eten ga ik naar school

onvoldoende

- de letterromp wijkt gemiddeld meer dan vier keer af

De vierde van Peter zij ik ga
bolleje wol kopen om de oor-
die de oorleaving gemaakt heeft

Bij 'los' schrift moet het ontbreken van een letterspatie (letters tegen of door elkaar) als fout worden geteld. (Zie ook punt 4)

4. Uitleg rompzonewaliteit

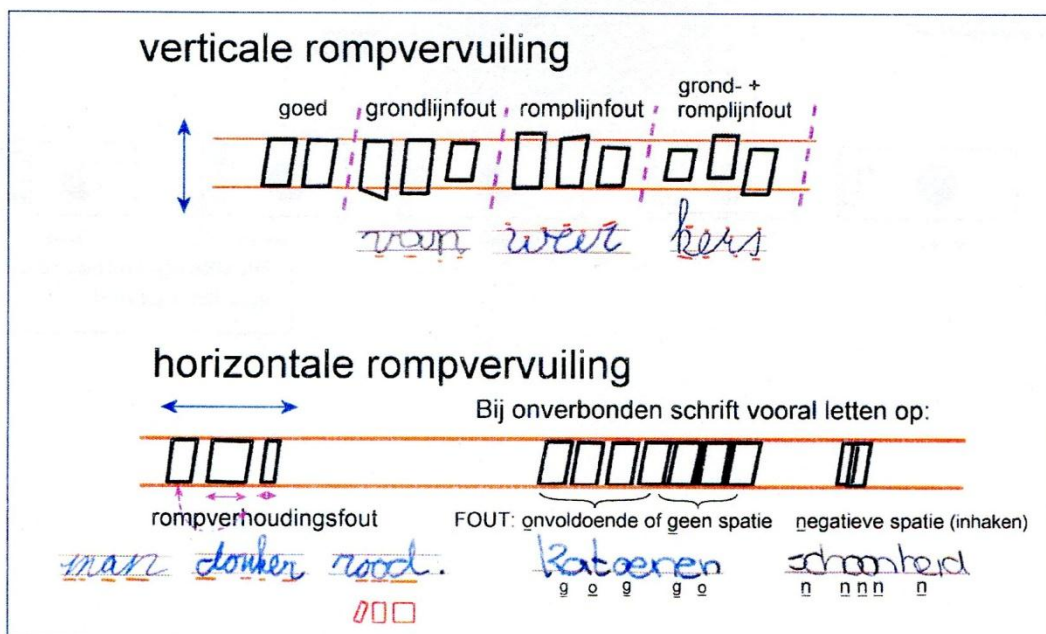
Wie zichzelf wil bekwamen in een nauwkeuriger onderscheid van de rompzonewaliteit kan het volgende:

Het meest belangrijke criterium om een handschrift te beoordelen blijkt uit onderzoek de **stabiliteit van de rompzone** te zijn. Dit houdt in dat de letterrompen *op de grondlijn* en *tegen de* (denkbeeldige) *romplijn* geschreven zijn en dat de letterrompen volgens gelijke verhoudingen en afstanden zijn gemaakt.

Het is een betrekkelijk eenvoudig criterium om snel handschriften op kwaliteit te kunnen onderzoeken. Tevens is het van belang dat zicht te hebben op de handschriftontwikkeling van de kinderen in de basisschool.

Voor meer inzicht in de kwaliteitsbeoordeling van handschriften en voor het beoordelen van onverbonden handschriften ('los' geschreven) wordt hieronder uitleg gegeven over de kwaliteit van de rompzone. Deze wijze van beoordelen

KWALITEIT VAN DE ROMPZONE

Er bestaan **horizontale** en **verticale** vervuilingen van de rompzone.

De verticale vervuilingen zijn de meest voorkomende: letterrompen die niet tegen de al of niet imaginaire *grond-* en *romplijn* zijn gepositioneerd.

Er zijn vier verticale afwijkingen mogelijk:

- onder de grondlijn
- boven de grondlijn
- onder de romplijn
- boven de romplijn

De horizontale vervuilingen bestaan uit

- wisselende rompverhoudingen
- te geringe spaties
- afwezige spaties
- negatieve spaties

Simpel gezegd kun je stellen dat e.e.a. **verticaal** om *lijn-afwijkingen* gaat en **horizontaal** om *rompverhoudings-* of *letterspatiefouten* gaat.

Bijlage 9: Enquête leerkrachten

De enquête was in de liggende uitvoering afgedrukt met rechts de antwoordmogelijkheid van: helemaal niet mee eens, niet mee eens, er tussen in, mee eens, helemaal mee eens. De invulvakken bij de vragen 33 tot en met 47 zijn voor deze staande uitvoering kleiner gemaakt.

Ik geef les in groep Ik ben een M / V enjaar oud.
Het aantal minuten dat ik per week schrijfles geef is
(indien hier '0 minuten' wordt ingevuld, graag de reden aangeven)

.....
.....

1	Aandacht voor handschriftontwikkeling heeft minder zin, het toetsenbord neemt de schrijftaak over.
2	Handschrift is een basisvaardigheid en moet worden aangeleerd.
3	Toetsenbordvaardigheid moet op de basisschool worden geleerd.
4	Het zou goed zijn als in mijn groep toetsenbordvaardigheid wordt gegeven.
5	Voor het competentiegevoel van het kind is het belangrijk dat het leesbaar kan schrijven.
6	Handschriftonderwijs is in de bovenbouw niet nodig, dan kunnen de kinderen al schrijven.
7	Handschrift moet voor iedereen makkelijk te lezen zijn.
8	Bij het ontwikkelen van de motoriek moet je eerst werken aan de romp en de schouders. Als dat goed ontwikkeld is kan er geoefend worden met de pols, hand en vingermotoriek.
9	In groep 1 en 2 moeten leerlingen oefenen met schrijfpatronen die vrij groot zijn, pas later leren de ze kleingrafisch te werken.
10	Het aanleren van de driepuntspengreep in groep 3 is vroeg genoeg.
11	Het organiseren van de schrijfles met begeleiden en controleren is lastig.
12	Het is belangrijk dat leerkrachten schrijven volgens de methodeletter.
13	De leerkracht moet het goede voorbeeld geven en het handschrift excellent vóórdoen.

14	Reflecteren van leerlingen op hun eigen schrijven is effectief.
15	Het werken met zelfreflectie is zinvol voor de handschriftvorming.
16	De 'toppers- en stoppersstrategie' helpt leerlingen bij het beoordelen van het handschrift.
17	Leerlingen elkaars werk laten beoordelen leidt tot verbetering van het schrijfresultaat
18	Het schrijfresultaat van de leerlingen in mijn groep is voldoende tot goed.
19	Leerlingen met een 'foute' pengreep hebben een slecht schrijfresultaat.
20	Feedback geven over de inzet van de leerlingen is effectief.
21	Feedback geven op het schrijfresultaat is belangrijk.
22	Het aanleggen van een portfolio of leerlingzelfvolgschrift is nuttig als leerlingvolgsysteem.
23	Vakoverstijgend feedback op het handschrift geven is niet nodig.
24	Systematisch met het leerlingvolgsysteem werken is haalbaar.
25	De handschriftkwaliteit van de groepen 4-8 gaat in een stijgende lijn.
26	De opdrachten van de schrijfles zijn voor de leerlingen in mijn groep uitdagend.
27	De opdrachten van de methode zijn doelmatig.
28	De opdrachten vind ik goed inzetbaar.
29	De handleiding geeft duidelijk aan hoe de schrijflessen eruit moeten zien.
30	Het is belangrijk om de methode te volgen.
31	Bij schrijfproblemen moet de leerling meteen doorverwezen worden naar de (kinder) fysiotherapeut.

Er zijn vragen waarbij meerdere antwoorden ingevuld kunnen worden.

33. Mijn schrijfles bestaat uit een:

- ☐ terugblik
- ☐ oriëntatie
- ☐ uitleg
- ☐ begeleide inoefening
- ☐ verlengde instructie
- ☐ zelfstandig werken
- ☐ terug blik
- ☐ vooruitblik
- ☐ iets anders, namelijk

34. Ik doe de opdracht voor op het:

- ☐ krijtbord
- ☐ white-board
- ☐ digibord
- ☐ iets anders, namelijk

35. De schrijfles evalueer ik met de leerlingen:

- ☐ niet
- ☐ reflectie op de gegeven les
- ☐ bespreken van veel voorkomende fouten
- ☐ door feedback in het schrift te geven
- ☐ iets anders, namelijk

36. Het handschrift van deze afbeeldingen vind ik:

☐ voldoende ☐ matig ☐ onvoldoende	
☐ voldoende ☐ matig ☐ onvoldoende	
☐ voldoende ☐ matig ☐ onvoldoende	

37. Ik let bij het schijfresultaat erop dat:

- ☐ het leesbaar is
- ☐ de letter op de grondlijn en tegen de (denkbeeldige) romplijn staat
- ☐ er voldoende rechte letterdelen zijn
- ☐ alle neerhalen even schuin zijn
- ☐ de romphoogte meer dan de rompbreedte is
- ☐ er een regelmatige letterafstand is
- ☐ er een regelmatige woordafstand is
- ☐ iets anders, namelijk

38. Pluspunten van de methode vind ik:

39. Minpunten van de methode vind ik:

40. Ik gebruik de handleiding ☐ wel / ☐ niet* vaak, omdat:

124

41. Ik volg de methode ☐ wel / ☐ niet* niet helemaal. Dingen die ik anders doe zijn:

omdat

42. De leerlingen schrijven met een

Daarvoor is gekozen, omdat

43. Ik heb genoeg kennis in huis om schrijfproblemen te herkennen?

- ☐ ja
- ☐ nee

44. Ik vind het belangrijk dat er iets aan schrijfproblemen wordt gedaan?

- ☐ ja
- ☐ nee

45. Bij schrijfproblemen ga ik over tot:

☐ letterfilmpjes	☐ een toets om het schrijfresultaat te bekijken
☐ raadplegen van het RT-katern	☐ een observatie voor de schrijfhouding en schrijfbeweging
☐ de schrijfrijpheidstoets	☐ doorverwijzing naar de Remedial Teacher
☐ de zone-trajecttoets.	☐ doorverwijzing naar de Intern Begeleider
☐ de grafo-motorische toets	☐ doorverwijzen naar de (kinder)fysiotherapeut
☐ een handschrift procesanalyse	☐ iets anders, namelijk

46. De leerlingen in mijn groep met schrijfproblemen hebben:

- ☐ een onleesbaar handschrift
- ☐ een traag handschrift
- ☐ pijn/vermoeidheid bij het schrijven
- ☐ een gebrekkige cognitie
- ☐ een verkeerde schrijfhouding
- ☐ een verkeerde pengreep
- ☐ een slecht nauwkeurigheidsbeeld (het zien van verschillen in vormen en verhoudingen)

47. Ik laat leerlingen met schrijfproblemen gebruik maken van:

- schrift met hulplijntjes (dubbel spoor)
- driehoekig potlood
- gumpotlood
- verzwaarde potlood
- ringpen
- onderlaag voor onder een werkvel
- computer/laptop
- antislipmat voor op de stoelzitting
- tafel met buikuitsparing
- zitkussen
- zitbal
- gripper

Wanneer er nog opmerkingen of vragen over het schrijfonderwijs zijn, is het mogelijk die hieronder te noteren.

126

Hartelijk dank voor het meewerken aan mijn onderzoek. Ik zal de gegevens anoniem verwerken in mijn onderzoeksverslag. De uitkomst van mijn onderzoek wordt tegen eind van dit schooljaar op school neergelegd.

Vriendelijke groeten,
Jacqueline Eeken.

Bijlage 10: **Enquête leerlingen**

Beste leerkracht,

Hierbij een stapel enquêtes voor alle leerlingen van de groep. Ik zou het fijn vinden als je de enquête klassikaal wilt afnemen: samen lezen, laten invullen en dan door naar de volgende vraag.

Onderstaand berichtje graag voorlezen vóór de enquêtes worden uitgedeeld.

Ik doe voor mijn school/opleiding een onderzoek op twee scholen, die op verschillende manier leren schrijven. Daarbij wil ik antwoord krijgen op de vraag:

**Welke school heeft schrijflessen waarmee je,
als je van de basisschool afgaat,
goed leesbaar hebt leren schrijven?**

Wie daaraan mee wil doen kan de enquête invullen. Als je er geen zin in hebt, zou ik het jammer vinden, maar het is je eigen keus! Wie het wel invult helpt mij een antwoord te vinden op mijn onderzoeksvraag.

Groeten,
juf Jacqueline.

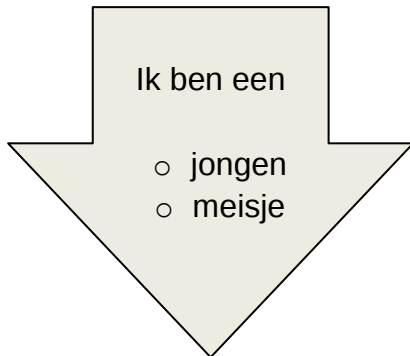
Ik kom de enquêtes van de leerlingen en leerkrachten 13 februari ophalen.

Alvast hartelijk bedankt!

Groeten,
Jacqueline Eeken.

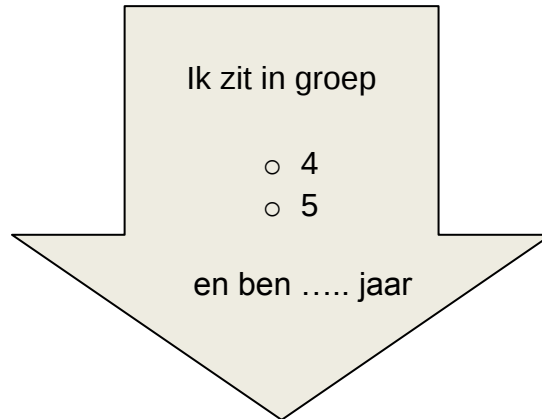
Hallo, ik zou het fijn vinden als je deze vragen wilt maken.
Daarmee help je mij om een goed cijfer op school te halen.

Kleur bij de vragen het rondje van het juiste antwoord in.

Ik ben een

- ☐ jongen
- ☐ meisje

Ik zit in groep

- ☐ 4
- ☐ 5

en ben jaar

1. Meestal vind ik de schrijfles

- ☐ leuk
- ☐ niet leuk

2. Meestal vind ik de schrijfles

- ☐ moeilijk
- ☐ makkelijk

3. Netjes leren schrijven vind ik

- ☐ niet belangrijk, ik kan met de computer schrijven
- ☐ wel belangrijk, ik wil dat anderen kunnen lezen wat ik schrijf

4. Typeles vind ik

- ☐ niet belangrijk, ik ga niet met de computer schrijven
- ☐ wel belangrijk, zodat ik snel kan schrijven met de computer

5. Als ik moet kiezen welke letter ik het mooist heb geschreven, vind ik dat:

- ☐ moeilijk
- ☐ makkelijk

6. Het kiezen van een letter die ik niet helemaal goed heb geschreven vind ik

- ☐ moeilijk
- ☐ makkelijk

7. Ik schrijf het liefst op papier:

- zonder lijntjes
- met lijntjes waar ik op kan schrijven
- met lijntjes waar ik tussen kan schrijven

8. De opdrachten in het schrijfschrift vind ik

- leuk
- niet leuk

9. De opdrachten in het schrijfschrift vind ik

- moeilijk
- makkelijk

10. Bij de schrijfles met het schrijfschrift weet ik:

- wat ik doen moet
- niet goed wat ik doen moet

129

11. De juf of meester zegt over mijn schrijven:

- wat ik goed doe en hoe ik letters beter moet schrijven
- dat ik het slordig doe en het netter moet schrijven

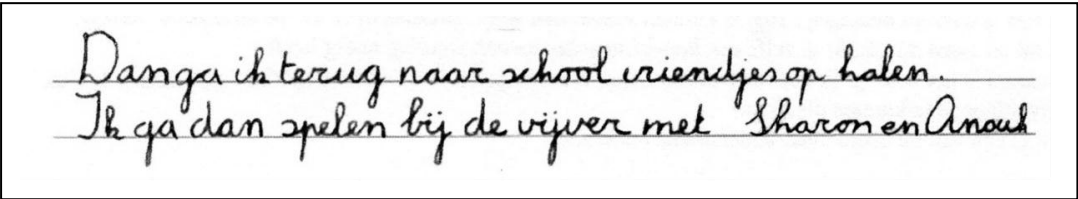
12. Juf of meester vindt dat ik

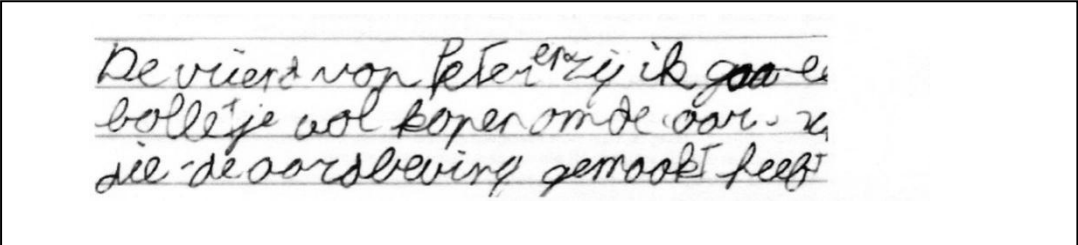
- sommige letters beter moet schrijven
- netjes schrijf

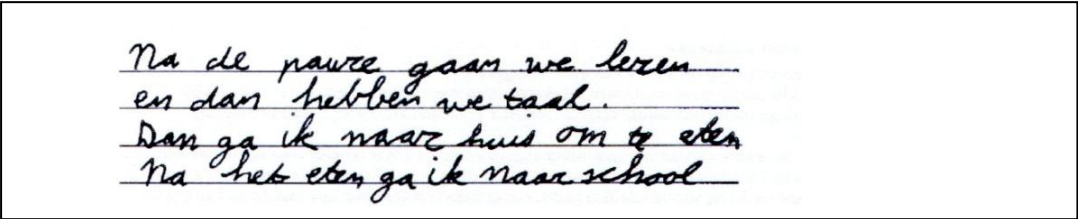
13. Juf of meester vindt dat ik

- te snel schrijf
- te langzaam schrijf
- het goed doe

14. Welk geschreven stukje vind je prettig lezen?

☐

☐

☐

Bij de volgende vraag mag je meerdere rondjes inkleuren!

130

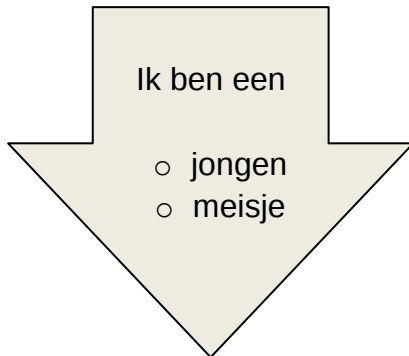
15. Ik schrijf meestal met een:

☐ potlood	☐ gelpen
☐ driehoekig potlood	☐ vulpen
☐ vulpotlood	☐ fineliner
☐ balpen	

**Bedankt voor het invullen.
Groetjes, juf Jacqueline.**

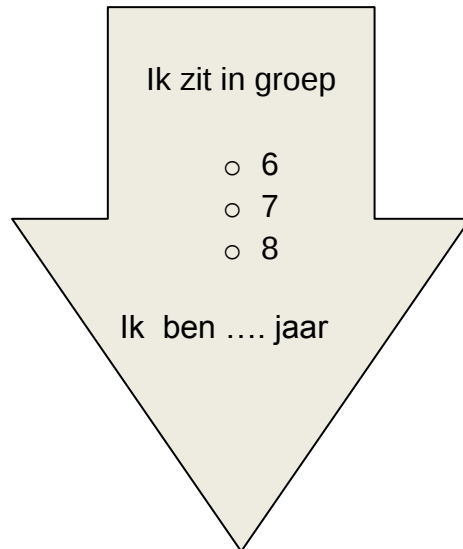
Hallo, ik zou het fijn vinden als je deze vragen wilt maken.
Daarmee help je mij om een goed cijfer op school te halen.

Kleur bij de vragen het rondje van het juiste antwoord in.

Ik ben een

- ☐ jongen
- ☐ meisje

Ik zit in groep

- ☐ 6
- ☐ 7
- ☐ 8

Ik ben jaar

1. Netjes leren schrijven vind ik
 - ☐ niet belangrijk, ik kan met de computer schrijven
 - ☐ wel belangrijk, ik wil dat anderen kunnen lezen wat ik schrijf
2. Typeles vind ik
 - ☐ niet belangrijk, ik ga niet met de computer schrijven
 - ☐ wel belangrijk, zodat ik snel kan schrijven met de computer
3. Als ik moet kiezen welke letter ik het mooist heb geschreven, vind ik dat:
 - ☐ moeilijk
 - ☐ makkelijk
4. Het kiezen van een letter die ik niet helemaal goed heb geschreven vind ik
 - ☐ moeilijk
 - ☐ makkelijk
5. Om net te schrijven moeten de letters
 - ☐ op de schrijflijn staan
 - ☐ op de schrijflijn staan en ongeveer even groot

6. Ik schrijf het liefst op papier:

- zonder lijntjes
- met lijntjes waar ik op kan schrijven
- met lijntjes waar ik tussen kan schrijven

7. De opdrachten in het schrijfschrift vind ik

- leuk
- niet leuk

8. De opdrachten in het schrijfschrift vind ik

- moeilijk
- makkelijk

9. Bij de schrijfles met het schrijfschrift weet ik:

- wat ik doen moet
- niet goed wat ik doen moet

132

10. De juf of meester zegt over mijn schrijven:

- wat ik goed doe en hoe ik letters beter moet schrijven
- dat ik het slordig doe en het netter moet schrijven
- niets

11. Juf of meester vindt dat ik

- sommige letters beter moet schrijven
- netjes schrijf

12. Juf of meester vindt dat ik

- te snel schrijf
- te langzaam schrijf
- het goed doe

13. Welk geschreven stukje vind je prettig lezen?

○ Danga ik terug naar school vriendjes op halen.
Ik ga dan spelen bij de vijver met Sharon en Anoud

○ De viers van Peter zij ik ga e
bolleje wol kopen om de oar. x
die de oarsbeving gemaakt heeft

○ Na de pauze gaan we leren
en dan hebben we taal.
Dan ga ik naar huis om te eten
Na het eten ga ik naar school

Bij de volgende vraag mag je meerdere rondjes inkleuren!

133

14. Ik schrijf meestal met een:

○ potlood	○ gelpen
○ driehoekig potlood	○ vulpen
○ vulpotlood	○ fineliner
○ balpen	

Bedankt voor het invullen.

Groetjes, juf Jacqueline.

Bijlage 11: Mail aan de leerkrachten van de Schrift-school

(gecomprimeerde weergave)

Aan de directeur en leerkrachten van basisschool 'De Adelaar'.

Ik doe de Remedial Teacher opleiding en zit in het tweede en afrondende schooljaar. Het jaar van het onderzoek.

Het onderzoek zal zich richten op het verkrijgen van duidelijkheid in de verschillende schrijfmethodes (motorisch-ritmisch of grafo-cognitief), met de nadruk op groep 8.

De onderzoeksvraag is:

Welke methode, 'Novoskript' of 'Schrift', draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8?

Er zal een uitspraak komen over het schrijfproces en de kwaliteitsontwikkeling van het handschrift. Er zal blijken of deze ontwikkeling wordt afgesloten met voldoende resultaat.

De ene methode zal beter scoren dan de andere, of beide methodes leveren een gelijk resultaat op. Wat maakt een methode voor handschriftonderwijs succesvol, wat zijn mogelijke belemmerende factoren?

134

Om hier een antwoord op te vinden, wil ik in februari 2012 een dag op 'De Adelaar' komen

om de taalschriften van groep 4 tot en met groep 8 te beoordelen op kwaliteit: voldoende, matig en onvoldoende. Dit gebeurt volgens het handschriftcriterium van de rompzonestabiliteit²⁶. Het handschrift van leerlingen uit groep 8 dat onvoldoende scoort (afwijking van meer dan 4 keer per regel) wordt vervolgens met behulp van andere handschriftcriteria beoordeeld.

Ik zal dan een enquête achterlaten en op een later moment ophalen. Hiermee probeer ik onder andere te achterhalen hoe de schrijfles inhoud en uitvoering krijgt en hoe de leerlingen het schrijven ervaren. Op een school die werkt met 'Novoskript' doe ik soortgelijk onderzoek.

Het zou fijn zijn als u bereid bent aan mijn onderzoek mee te werken, het geeft voor de school een beeld van het verloop in handschriftkwaliteit door de jaren heen.

Met vriendelijk groet,
Jacqueline Eeken.

²⁶ De kleine letters, staan op de grondlijn en tegen de (denkbeeldige) romplijn geschreven en de letterrompen zijn volgens gelijke verhoudingen en afstanden gemaakt. (Schriftontwikkeling 2008)

Bijlage 12: Brief aan de leerkrachten van de Novoskript-school

(gecomprimeerde weergave)

Aan de leerkrachten van de 'Hieronymusschool'.

Ik doe de opleiding Remedial Teacher en zit in het tweede en afrondende schooljaar, het jaar van het onderzoek. Ik loop voor het tweede jaar op de dinsdag bij 'Hieronymus' stage.

Het onderzoek zal zich richten op het verkrijgen van duidelijkheid in de verschillende schrijfmethodes (perceptuo-motorisch of grafo-cognitief), met de nadruk op groep 8.

De onderzoeksvraag is:

Welke methode draagt het meest bij aan het onderhouden en/of verbeteren van het handschrift in groep 8, 'Novoskript' of 'Schrift'?

Er zal een uitspraak komen over het schrijfproces en de kwaliteitsontwikkeling van het handschrift. Er zal blijken of deze ontwikkeling wordt afgesloten met voldoende resultaat.

Wat maakt een methode voor handschriftonderwijs succesvol, wat zijn mogelijke belemmerende factoren?

135

Om hier een antwoord op te vinden, wil ik in februari 2012 de taalschriften van groep 4 tot en met groep 8 beoordelen op kwaliteit: voldoende, matig en onvoldoende. Dit gebeurt volgens het handschriftcriterium van de rompzonestabiliteit²⁷. Het handschrift van leerlingen uit groep 8 dat onvoldoende scoort wordt vervolgens met behulp van andere handschriftcriteria beoordeeld. Hiervoor wil ik op 14 februari de taalschriften uit de groepen 4 en 5 uit de klas bekijken. Op 21 februari bekijk ik de taalschriften van groep 6, 7 en 8. Dit natuurlijk in overleg met jullie.

Via een enquête probeer ik onder andere te achterhalen hoe de schrijfles inhoud en uitvoering krijgt en hoe de leerlingen het schrijven ervaren. De enquête wil ik uitdelen op een sectievergadering en dan ongeveer 10 minuten van jullie tijd vragen om het meteen in te vullen. Willen jullie klassikaal met de kinderen de vragenlijst invullen. Het is in ongeveer 5 minuten te doen.

Op een school die werkt met 'Schrift' doe ik soortgelijk onderzoek.

Het zou fijn zijn als jullie bereid zijn aan mijn onderzoek mee te werken. Het geeft de school een beeld van het verloop in handschriftkwaliteit van groep 4 tot en met groep 8.

Met vriendelijk groet, Jacqueline Eeken.

²⁷ De kleine letters, staan op de grondlijn en tegen de (denkbeeldige) rompijn geschreven en de letterrompen zijn volgens gelijke verhoudingen en afstanden gemaakt. (Schriftontwikkeling 2008)

Bijlage 13: Schriftbeoordeling - groep 4

Novoskript-leerlingen

ik kan een wolkekrabber optillen ik kan een villa optillen ik kan een hele wereld optillen ik kan alles optillen met een hand ik-jezelf de ketting het potlood de goudvis de pen de slak	groep 4 wijnig-minder-minst. ik kan een wolkenkrabber optillen. ik kan een paard op tillen. de groente a=2 b=3 c=1 zeg dat je naar de wc en je kijkt uit het raam je kijkt naar je zusje
ik heb een mie-bank u-10 1. ik ben in het water ge vallen ik moet zo eengin de ry wachten van het 1. het waater-z-deli norma het sap 2. de siuker de a pet de groente	groot-2-groot-3-groot klein-2-klein-3-klein duur-2-duur-3-duur tegre naan-2-gemeten 3-gewogen 4-kilohiter 2-gemeten 3-gewogen u=kilow 5=kilow de timmerman het za het water het zuie de april de groente

Schrift-leerlingen

hals voldoende

sukker boeken kleine mooie vinder
deksel zwartpieten sinterklaas
schoenen mijter haarden roebel
beuken water! heel netjes!

groep 4

KdRK
WARN
ERG onvoldoende
SLORF
ARN
HAPP
ert
BERG
KERK
JURK
netjes geschreven!

jou
de bank
durf
ik denk
de pink
ik drink
ik zink
ox
blou
vloei
gou

pink
SLANG
dANK
wang
fronk
gang
denn
ding

SAOUA
mouw
aus
houw
mouw

Kerstebal ijer het Rre Stehje
zeil traaneje het
ijs zusje het
vi ving Kerstman
neus toof wit blauw kind
Auw rephl gesees Jezus verhaal
fox weih plein
EDH AUER zneen
Au de school
ou vrank de schat
ou stalt de Kerstbal

137

Bijlage 14: Schriftbeoordeling - groep 5

Novoskript-leerlingen

Er komt waarschijnlijk hagel. Een beetje gelijk van er foutjes valt motregen en bewolkt.	groep 5	De heks gilte tegen Hans. 2 Sanne werkte heel hard. 3 Oma breide een trui voor mij. 4 De kinderen speelden op straat. 5 Ik spaarde voor een nieuwe fiets. 6 Marcel gooidde de bal hoog in de
---	----------------	---

week 10 Op kamp 1 We slapen met 2 n allen in een kampeerboerderij. 2 Middags doen we spelletjes in het bos.	Op kamp 1 We slapen met 2 n allen in een kampeerboerderij. 2 Middags doen we spelletjes in het
--	---

meesterfrans hij kan het niet krambuigen jeffrey moet huden omdat hij de hele tijd moet staan omdat de opa van jeffrey bates	1 De heks 2 Middags doen we spelletjes in het bos. de xen schijnt bel we krygen last van de warmte 4 we koelen af door een duik in de zwembad
De zon schijnt fel we krijgen last Van de warmte = alle koelen af door een duik in het zw	5 meesterfrans 6 Meester Frans lukt het niet 7 Hij moet de hele tijd blijven staan 8 Hij heeft bates

Schrift-leerlingen

De tent opzetten
met een pomp
zet je het
Lucht bed
en een slaap
Zak met de
Hamer ga je op
de Stokken
Slaan de tent
opzetten

opdracht 5.

groep 5

onvoldoende

De tent opzetten
je moet de stok in
de goede plek zetten
en in een tent heb
je een luchtbed
nodig en een slaap-
zak. je zet de tent in
elkaar. en dan staat hij goed
en dan pak je de spullen

De tent opzetten je (ma) moet
de stokken in de goede volgorde
zetten. en dan sla je met een
hamer de haringen in de
grond. je moet het luchtbed
op pompen en je moet
natuurlijk een slaapsak meenemen.

139

Bijlage 15: Schriftbeoordeling - groep 6

Novoskript-leerlingen

voldoende
Geen illustratie

Ik heb hard gefietst. ik maak naar adem.
Het paard schrikt en slaat op het
Pas op - aan de mes at scherpe mes be-
merken
Met de teugel sluur ik de mijn door
Ander een van zijn voeten heeft
n hoef vier

140

hybrid: als hij valt is hij kon-
even mit op
bestuurder: omdat hij yjase n
auto
roeren: omdat de madr een heer in
leven een (auto) twelling pols heb-
trapper: als ik die beweeg gaat
briets vooruit
Een geplakt werkstuk: het
k draag hem niet om mijn
le fietsketting
iets of iemand te ver-
ke bagagedraager
en stukje uitgeknipt papier
dit maakt trappen x make
het ventiel

engelse toerist
de zedronken om. Iluzie is avon
Rij Zakte. Waarschijnlijk door
zult. hij 95 kilo van de br
is ontdekt de engelse toerist
vakte denken twe foto's
laar Waarschijnlijk wou
if gewoon over de brug de
an kon niet zuemmen h
doy was te lompud e
zylronk we dreken. n
De komt een klus man str
De wasmachine te maken.
De kluisman komt straks om
De goed scheps kist komt heel
Strak ga ik wat repareren.

Schrift-leerlingen

3 ja dan weet je het teminsten
4 inleiding = het donkeren
leidenloos is het donker en en hoe
zal het ablopen?

groep 6

8 inleiding = open
goude onthaper
een brandweer en
hoe zal het ablopen
sijf is op onthap
vrijheid het is ruis
elken stin
wild word. his

in het weer is het somerind.
Eode rood. en nary het we
met. dan. kees. Hallo goeder
maandag is het ves we
dinsdag 39 graden en
noord Holland. Gja woensdag

rijds bram op zijn fiet
komt zijn moeder kijken
gaat bram stunen
rijds hij met losse handen
vindt zijn moeder het
valt hij hard op zijn mond
doen zijn vader
wapen hij met een
rijds hij nu met

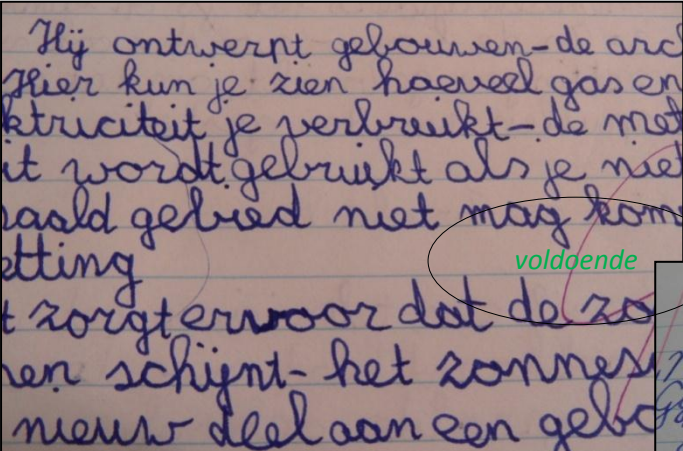
onvoldoende

rood dat is
wind kracht 500
blikken naar bened
regen en nog eens
uit de r naar dander
regenloog en
veel wolken

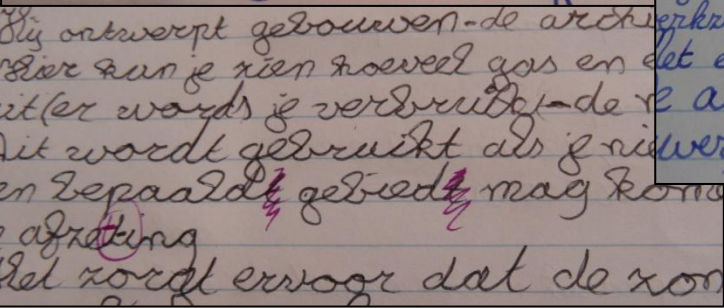
rijds bram op zijn nieuw
komt zijn moeder kijken
gaat bram stunen
rijds hij met losse handen
vindt zijn moeder het
valt hij hard op zijn mond
doen zijn vader
want hij draagt een meken
rijds hij nu met losse handen

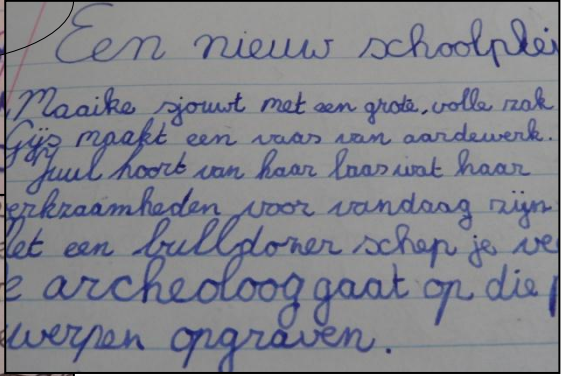
Bijlage 16: Schriftbeoordeling - groep 7

Novoskript-leerlingen

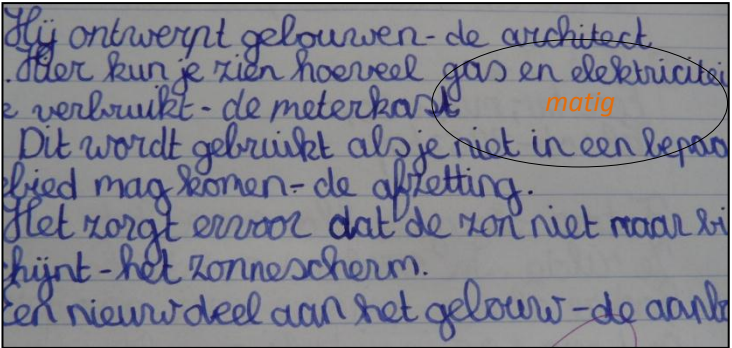

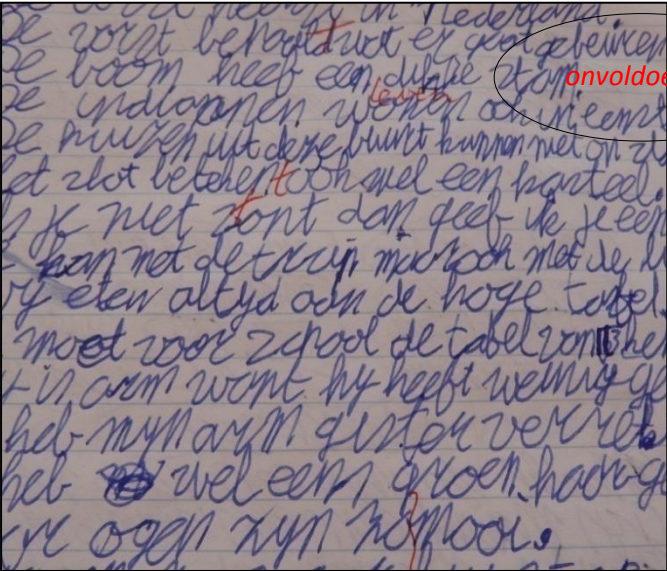
groep 7

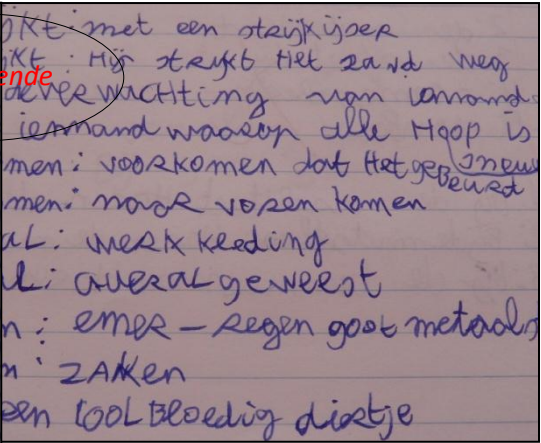

142

Schrift-leerlingen

groep 7

- 1 Heeft Kees ook veel zeldzame postzegels?
- 2 Krijgen we ook nog iets te drinken?
- 3 Kan een acrobaat een dubbele salto maken?
- 4 mag ik ook iets heel anders uitkiezen

- 5 1 Heeft Kees ook veel zeldzame postzegels?
- 2 Krijgen we ook nog iets te drinken?
- 3 Kan de acrobaat een dubbele salto maken?
- 4 Mag ik ook iets heel anders uitkiezen?

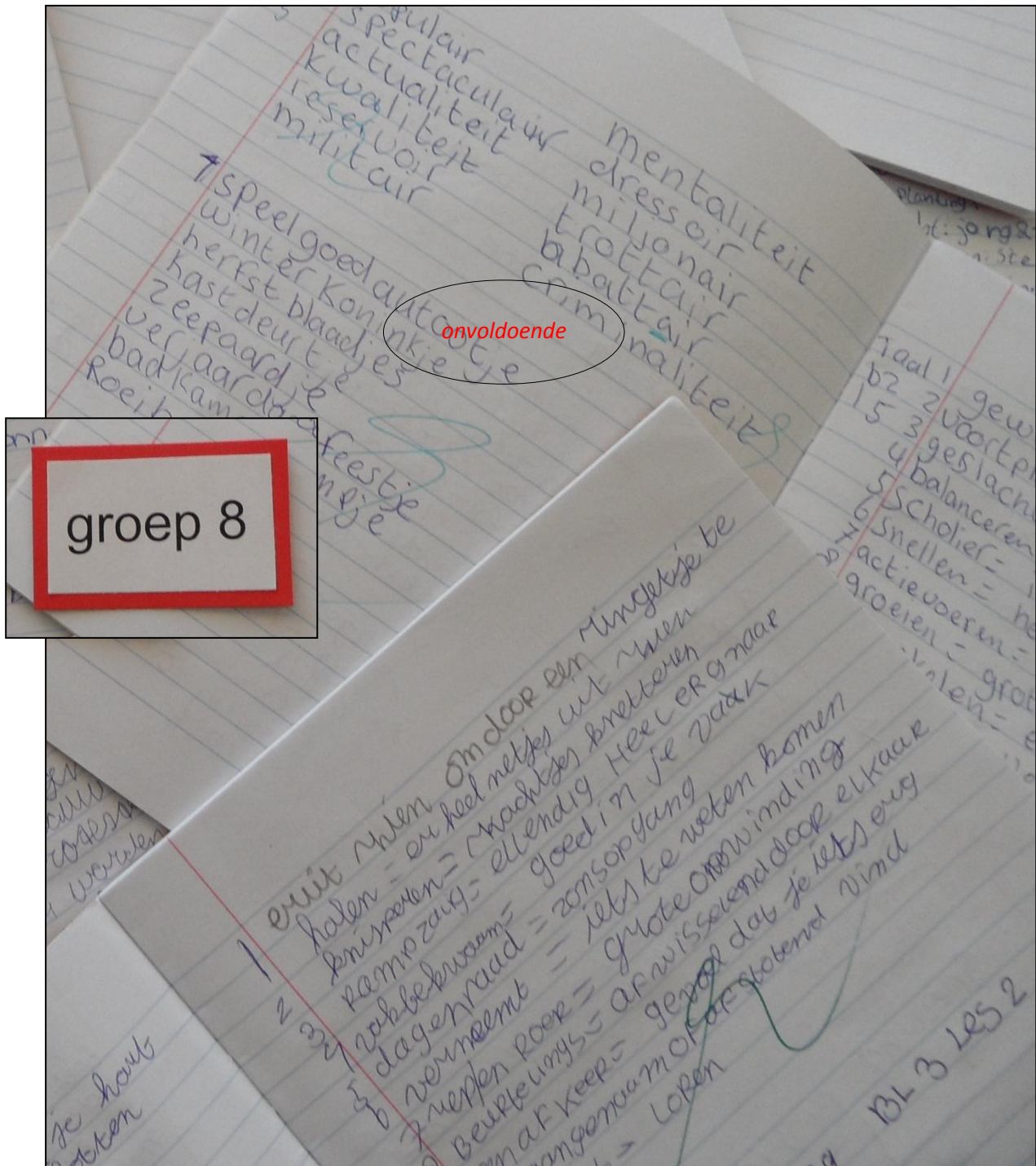
onvoldoende

143

- spelling blok 2 les 1
- 5 1 Heeft Kees ook veel zeldzame postzegels?
 - 2 Krijgen we ook iets te drinken?
 - 3 Kan de acrobaat een dubbele salto maken?
 - 4 Mag ik ook iets heel anders uitkiezen?

[illegible]

Schrift-leerlingen

Bijlage 18: Horizontale rompvervuiling groep 8

Novoskript-leerlingen

5	By een elektronisch apparaat heb je stroom nodig. <u>Compings</u> ^{pannetjes} zijn vaak van aluminium.
	Een klok met wijzers heet een analoge klok. Ik krijg voor mijn verjaardag een digitaal horloge.
	Deze wekker heeft nog een mechanisch uurwerk.
	E-mail is het digitaal elektronisch versturen van een bericht. 20/2
	Ik krijg voor mijn verjaardag een digitaal horloge. Deze wekker heeft nog een mechanisch uurwerk.
	E-mail is het elektronisch versturen van een bericht. 5
	Bij een elektrisch apparaat heb je stroom nodig. 20/1
2	een klok met wijzers heet een analoge
1	Ik krijg voor mijn verjaardag een digitaal horloge
4	deze wekker heeft nog een mechanisch uurwerk
5	e-mail is het elektronisch versturen van een bericht

De letter is in de lettergreep
 De lettergreep is in de zin
 De zin is in het verhaal
 Het verhaal is in het boek
 ik ga het nodig uitleggen zodat iedereen het kan
 ik begrijp de gebruiksaanwijzing van die dvd-speler met ik kan er geen
 worden
 wij onderscheiden onze vrienden kansen
 de wereld licht in het zonnestelsel
 Het zonnestelsel ligt in het heelal.

3 Een kerck klok is een analoge klok
 5 Bij een elektronische apparaat heb je
 stroom nodig
 Campingpannetjes zijn vaak van
 aluminium

Campingpannetjes zijn vaak van aluminium
 Een klok met wijzers heet een analoge klok.
 Ik krijg voor mijn verjaardag een elektronisch horloge
 Deze wekker heeft nog een mechanisch uurwerk.
 E-mail is het digitaal verspreiden van een bericht.

1. Campingpannetjes zijn vaak van aluminium
2. Een klok met wijzers heet een analoge klok.
3. Ik krijg voor mijn verjaardag

Schrift-leerlingen

eruit rhen. Omloop een tingeje
halen = er heel netjes uit rhen
knissen = machtjes pnetteren
kemozaig = ellendig Heeler gnaat

Uortplanting = dat er steeds mensen get
geacht = een man of een vrouw.
balanceren = je zelf in evenwicht houde
Scholier = iemand die op school zit.
snellen = heel hard rennen of lopen

balanceren = je evenwicht roebin
de scholier = iemand die op school zit
snellen = heel hard lopen of rijden

ik verwacht ik verwacht te
achten
ren ik veras hij verast wij veraste
den ik raad hij raadt wij raden
ik haate hij haate wij huten
in ik renbrand hij ver brand wij
branden
laeren ik verklaan hij verklaand
verklaren

keren = zeggen dat je ergens tegen bent.
= groter worden
elen = sproeien
= verdriet hebben.
eren = je evenwicht houden
ier = iemand die op school zit.
= rennen of rijden (heel snel)

Bijlage 19: Enquête-analyse

Novoskript-leerkracht

	Novoskript leerkrachten																																		
	respondenten nr	geslacht	les-tijd per week	V 1	V 2	V 3	V 4	V 5	V 6	V 7	V 8	V 9	V 10	V 11	V 12	V 13	V 14	V 15	V 16	V 17	V 18	V 19	V 20	V 21	V 22	V 23	V 24	V 25	V 26	V 27	V 28	V 29	V 30	V 31	
groep 4	N1	1	30	3	5	4	2	5	4	5	5	4	4	45	6	5	5	5	?	3	4	3	5	5	4	3	4	4	45	4	4	4	4	5	4
	N2	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
	N3	1	40	2	6	5	4	5	2	6	5	6	45	5	23	6	5	5	5	34	5	3	56	6	?	3	x	4	4	4	4	3	4	5	
	N4	1	nvt	3	6	4	3	6	3	6	6	6	3	5	6	6	5	6	5	4	4	3	5	5	4	4	4	5	4	5	5	5	5	5	
	N5	1	45	2	6	4	3	6	3	6	4	5	3	6	6	6	5	5	x	5	3	4	5	6	4	3	5	2	4	5	4	2	5	5	
groep 5	N6	1	30	2	6	6	6	6	2	6	6	3	3	5	5	5	5	3	4	3	5	4	6	6	6	4	3	3	4	3	3	5	5	4	
	N7	1	30-40	2	6	5	2	5	2	6	6	6	4	4 s	6	6	5	5	?	5	5	3	5	5	4	4	5	4	4	5	4	3	4	5	
groep 6	N8	0	20	3	6	5	6	6	4	6	4	6	5	3	6	6	5	5	4	4	4	6	5	5	3	3	2	2	4	3	3	5	3	4	
	N9	1	nvt	2	6	3	3	6	2	2	5	5	?	2	56	6	6	6	?	4	3	4	5	5	4	3	4	3	3	3	4	?	5	3	
	N10	0	20	2	6	6	5	6	3	6	6	6	2	6	6	6	5	5	?	4	3	4	5	5	?	2	3	3	3	4	4	3	5	5	
groep 7	N11	0	15	2	6	4	4	4	5	4	6	5	5	x	3	5	5	5	5	x	3	4	4	5	5	3	4	3	4	4	4	5	5	3	
	N12	1	nvt	5	6	6	5	6	6	6	5	5	2	4	5	56	5	5	?	4	3	2	5	3	5	3	3	3	4	4	4	4	4	4	
	N13	1	20*	3	5	5	3	5	2	5	5	5	5	3	4	5	5	5	5	5	34	3	4	4	3	3	4	3	2	3	3	4	3	5	
	N14	1	nvt	2	6	4	4	6	2	6	5	5	2	4	6	5	5	5	x	4	3	2	5	5	4	3	4	2	4	4	4	4	4	3	
groep 8	N15	1	0-15	5	5	4	4	5	4	5	4	5	4	4	5	6	4	4	?	4	3	4	4	4	4	3	3	3	3	3	34	3	4	4	
	N16	0	20-30	3	5	5	3	5	3	3	5	5	5	5	5	5	5	5	?	3	3	3	5	5	4	3	4	3	2	3	3	5	5	5	
IB-er	N17	1	nvt	2	6	5	x	5	3	5	4	4	3	5	5	6	6	5	?	4	x	3	5	6	4	4	3	4	x	x	x	x	5	4	
	N18	1	nvt	3	6	5	4	5	2	6	4	5	2	3	6	6	5	3	?	5	4	3	5	5	4	2	?	2	4	4	4	5	5	5	

0 = man 2 = helemaal niet mee eens

1 = vrouw 3 = niet mee eens

4 = er tussen in

5 = mee eens

6 = helemaal mee eens

x = niets ingevuld

s = soms

? = onbekend bij respondent

dubbele getallen = tussen beide in

nvt = niet van toepassing

* soms geen schrijfles i.v.m. te volle agenda,

maar omdat de resultaten verminderen wordt er meer tijd aan besteed.

Schrift-leerkracht

	Schrift leerkrachten																																	
	respondenten nr	geslacht	les tijd per week	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V
				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
groep 4	S1	1	30	3	5	5	4	5	3	5	5	5	3	5	4	5	5	5	4	4	3	4	5	5	4	3	5	3	2	2	2	4	3	4
	S2	1	15	2	2	3	3	5	3	5	3	5	3	3	5	5	5	3	5	5	4	3	5	5	4	3	3	3	5	5	5	6	5	3
groep 5/6	S3	1	30	3	5	4	4	5	4	5	4	5	3	5	3	3	5	5	?	3	4	3	5	5	3	3	3	5	5	45	35	5	3	3
groep 6/7	S4	1	nvt	2	6	3	3	5	2	5	5	5	3	4	5	5	4	4	5	4	3	4	5	5	2	4	4	4	nvt	nvt	nvt	nvt	5	4
	S5	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
groep 7/8	S6	1	0	2	6	2	2	6	2	6	6	6	2	6	4	4	6	6	?	?	2	4	6	6	?	2	4	4	2	4	2	?	nvt	4
	S7	1	0	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

0 = man 2 = helemaal niet mee eens

1 = vrouw 3 = niet mee eens

4 = er tussen in

5 = mee eens

6 = helemaal mee eens

x = niets ingevuld

s = soms

? = onbekend bij respondent

dubbele getallen = tussen beide in

nvt = niet van toepassing

* soms geen schrijfles i.v.m. te volle agenda,

maar omdat de resultaten verminderen wordt er meer tijd aan besteed.

Bijlage 20: Enquête-analyse - plus- en minpunten

Novoskript

	pluspunten van de methode	minpunten van de methode
groep 4	Ieder kind werkt op eigen niveau in eigen tempo. De bewegingssets.	De bewegingssets nemen veel tijd in. Met een grote klas raak je het overzicht sneller kwijt tijdens de schrijfles, omdat iedereen ergens anders mee bezig is. Veel materiaal nodig om iedereen in de groep tegelijk te laten schrijven.
	De kinderen werken zelfstandig. Hoeven hierdoor niet op elkaar te wachten. Extra materialen zijn leuk, zoals de kralenplanke en inkleuroefeningen.	Handschrift kan mijns inziens mooier. Kinderen werken vanaf groep 3 zelfstandig. Leren zichzelf niet altijd de goede schrijfwijze aan. Controle hierop is moeilijk, er is minder zicht op alles door het zelfstandig werken. Het vraagt veel van de leerkracht. Zelf boekjes maken. Tussenstappen verzinnen. Hoofdletters krijgen ze pas in groep 5. De les is heel intensief, door het voorschrijven van letters, woorden etc. In twee groepen.
	Dat de kinderen zich kunnen ontwikkelen in hun eigen tempo	?
	geen	Alle leerlingen werken individueel, daardoor mis ik een gedegen instructie. Heel erg leerkracht afhankelijk, als leerkracht moet je erg veel voorschrijven. Schrijfles moet in twee groepen gebeuren, anders redt je het als leerkracht niet.
groep 5	Het eerst 'groot' aanbieden van de letters, dat is een goed voorbereiding op het klein schrijven.	Onoverzichtelijk. Geen werkschrift. LVS?
	x	Onvoldoende inoefenen van de vorm van de letters.
groep 6	x	Ik vind het erg los en veel zelfstandig werken.
		Ik vind het géén fijne methode. Tijdsinvestering; veel te bewerkelijk. Lastig te organiseren in de weektaak.
groep 7		Zeewerkerlijk. Te bewerkelijk.
	x	Dat er voor de bovenbouw niet echt gerichte schrijfofdrachten meer zijn. Bovendien beheersen de kinderen van groep 7 de hoofdletters (gr. 5/6) niet goed. Die oefenen we dus regelmatig.
	geen	Ik werk het liefst in een klassikaal schrift, waarbij 't schrijven geordend is en ik ook groepsinstructie kan geven. Nu werkt ieder voor zichzelf. Ik zie door de bomen het bos niet meer. Ik vind deze methode niet uitnodigend met dat losse kaartensysteem.
groep 8	Sommige onderdelen van creatief schrijven zijn leuk.	Er is tekort uitdaging voor groep 8.

Schrift

	pluspunten van de methode	minpunten van de methode
groep 4	Ik ben niet zo gecharmeerd van de gebruikte methode.	Overtrekkende gedeelte is te breed, de leerlingen gaan inkleuren ipv een vloeiende beweging van de letter. Hoeveelheid 'oefenstof' per bladzijde te kort. Kleuropdrachten ipv schrijfoopdrachten.
	Uitdagende opdrachten. Veel herhaling. Duidelijke handleiding. (extra) kleuropdrachten.	?
groep 8		Te weinig/korte oefeningen. Oefeningen voegen weinig toe!

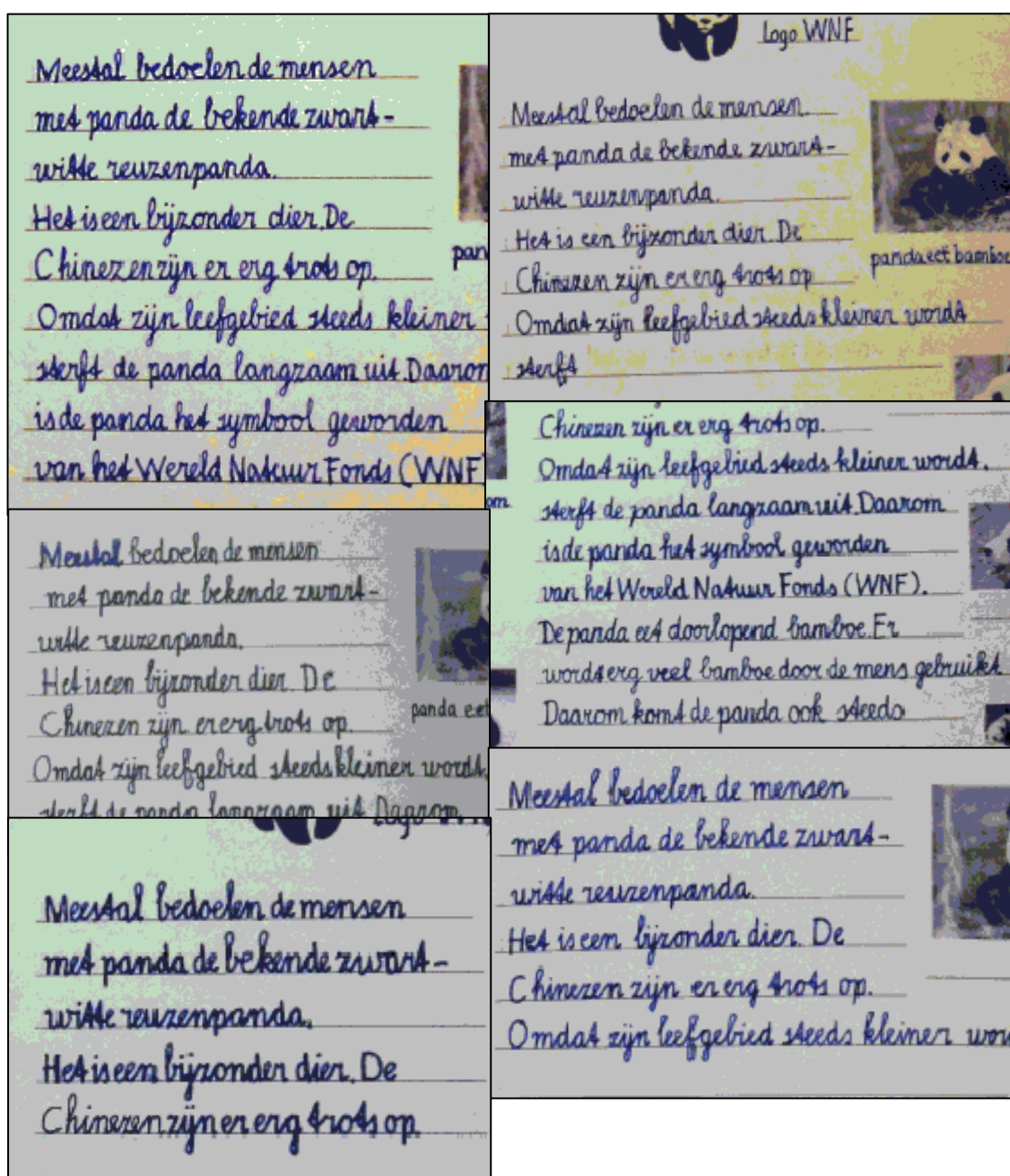
Bijlage 21: Schrijfmateriaal

Leerlingen: Ik schrijf het meestal met een		Novoskript	Schrift
groep 4	potlood	66	25
	driehoekig potlood	8	2
	vulpotlood	25	13
	balpen	13	13
	gelpen	5	4
	vulpen	18	12
	fineliner	7	9
	stabilo		
groep 5	potlood	55	17
	driehoekig potlood	3	1
	vulpotlood	11	2
	balpen	19	10
	gelpen	3	3
	vulpen	53	4
	fineliner	3	5
	stabilo		
groep 6	potlood	37	16
	driehoekig potlood	4	2
	vulpotlood	9	5
	balpen	38	8
	gelpen	4	4
	vulpen	55	5
	fineliner	2	6
	stabilo		
groep 7	potlood	33	11
	driehoekig potlood	2	
	vulpotlood	6	
	balpen	28	9
	gelpen	13	
	vulpen	43	7
	fineliner	23	3
	stabilo		
groep 8	potlood	36	3
	driehoekig potlood	3	
	vulpotlood	5	
	balpen	37	7
	gelpen	4	1
	vulpen	42	6
	fineliner	9	4
	stabilo	4	

Bijlage 22: Voldoende schrijffresultaat anonieme Schriftleerlingen

Ik stuur je hier onder van één van de Schrift-scholen de 16 resultaten (uit een combinatiegroep met groep 8) van groep 7 (doorgaans zo ongeveer de slechtst schrijvende groep van de basisschool) de afbeeldingen.

Je kunt dan zien dat zo'n school terecht tevreden is met de methode, maar je ziet er ook duidelijk aan dat ze het handschrift daar serieus nemen. Elke school zou zulke resultaten kunnen bereiken. Aan de mogelijkheden van de kinderen ligt het in elk geval niet. Elk handschrift moet **voldoende** kunnen zijn.

Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op. Omdat zijn leefgebied steeds kleiner wordt sterft de panda.

Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op.

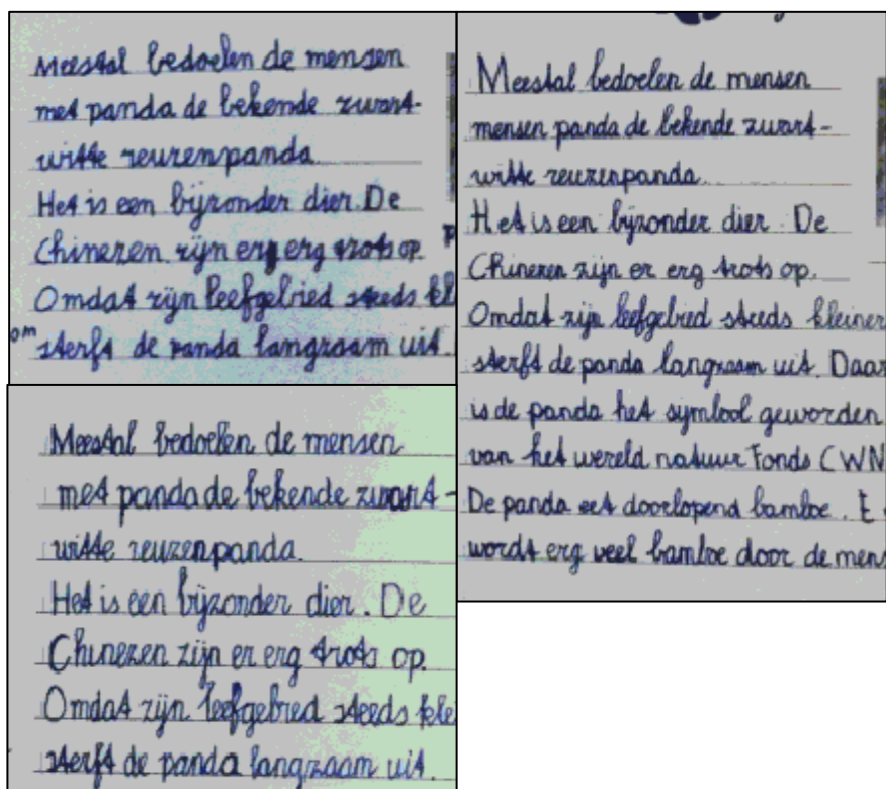
Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op. Omdat zijn leefgebied steeds kleiner wordt sterft de panda.

Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op. Omdat zijn leefgebied steeds kleiner wordt sterft de panda langzaam uit. Daarom is de panda het symbool geworden van het Wereld Natuur Fonds (WWF). De panda eet doorlopend bamboe. Er wordt erg veel

Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op. Omdat zijn leefgebied steeds kleiner wordt sterft

Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op. Omdat zijn leefgebied steeds kleiner wordt sterft de panda langzaam uit. Daarom is de panda het symbool geworden van het Wereld Natuur Fonds (WWF). De panda eet doorlopend bamboe. Er wordt erg veel bamboe door de mens gebruikt. Daarom komt de panda

Meestal bedoelen de mensen met panda de bekende zwart-witte reuzenpanda. Het is een bijzonder dier. De Chinezen zijn er erg trots op. Omdat zijn leefgebied steeds kleiner wordt sterft de panda langzaam uit. Daarom is de panda het symbool geworden van het Wereld Natuur Fonds (WWF).

Met vriendelijke groet,

Ben Hamerling

Stichting Schriftontwikkeling

Nationale Stichting en kenniscentrum ter bevordering van de handschrift- en toetsenbordvaardigheidsontwikkeling in het onderwijs